

WIESŁAW KOZUB-CIEMBRONIEWICZ

Kraków

Faszyzm i niedemokratyczne systemy władzy w twórczości naukowej Franciszka Ryszki

Franciszek Ryszka, historyk państwa i doktryn polityczno-prawnych (1924–1998 r.) należał do grona najwybitniejszych badaczy faszyzmu i znawców jego historii nie tylko w Polsce, ale i w skali międzynarodowej¹.

Wydana w 2002 r. w Toruniu dwutomowa monografia Franciszka Ryszki *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, pod redakcją naukową Karola Joncy, Barbary Goli i Marka Maciejewskiego, jest znakomitą okazją do refleksji nad jego twórczością naukową poświęconą analizie faszyzmu i niedemokratycznych systemów władzy².

I. Faszyzm a historia

F. Ryszka w rozprawie naukowej *Faszyzm europejski. Rozdzielność i wspólnota* sformułował wiele tez badawczych i założeń metodologicznych, charakteryzujących jego komparatystyczne analizy³. Państwo faszystowskie określał jako dyktaturę, ściślej jako tyranie *ab exercitio*⁴. Natomiast styl, sposób i skutki rządzenia stanowiły dla niego wyznacznik definicji faszyzmu jako ustroju politycznego⁵. Jednocześnie podkreślał, że bez „interpretacji genetycznej” nie moż-

¹ E. Czackowska, *Uczony, nie naukowiec. Profesor Franciszek Ryszka (1924–1998)*, „Rzeczpospolita” z 3 IV 1998.

² F. Ryszka, *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, red. nauk. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, Toruń 2002, t. 1 i 2.

³ *Idem*, *Faszyzm europejski. Rozdzielność i wspólnota*, [w:] *idem*, *Historia...*, t. 1, s. 67–118.

⁴ *Ibidem*, s. 67.

⁵ *Ibidem*, s. 67, 68.

na zrozumieć samej istoty zjawiska faszyzmu ani podjąć studiów porównawczych nad ruchami faszystowskimi⁶.

Traktował faszyzm, na każdym etapie jego rozwoju, jako problem „na wskroś polityczny”, zindywidualizowany i zróżnicowany specyfiką kraju, w którym powstał. Nawet „europejskość” faszyzmu i analogicznych do niego zjawisk jest – jego zdaniem – uwarunkowana „ustaleniem wspólnych warunków sprzyjających danemu zjawisku lub działających przeciw niemu”. Twierdził, że poszukiwanie wspólnego mianownika dla wszystkich „zdarzeń, sytuacji i instytucji” określanych w historii faszyzmem stwarza trudności w opracowaniu jego właściwej definicji⁷.

Postulował elastyczny, historycznie zróżnicowany sposób analizy faszyzmu i zjawisk do niego podobnych, odrzucając sztywny podział, wspólny dla wszystkich etapów jego rozwoju i tożsamy dla wszystkich dziedzin polityki⁸. Problem bierności społecznej uznawał za kluczowy dla wszystkich studiów porównawczych nad faszyzmem. O jego sukcesie w walce o władzę nie zdecydowały proste reguły zamachu stanu, lecz oparta na wspólnej płaszczyźnie klasowej koalicja wszystkich głównych sił kontrewolucyjnych, dysponująca przymusem przy bierności szerokich warstw społecznych stanowiących większość⁹.

Sceptyczny wobec możliwości metodologicznej wypracowania definicji wspólnej dla wszystkich desygnatów pojęcia faszyzmu przedstawiał w rozprawie naukowej *Tradycja czy nowatorstwo. Tezy do analizy systemu Trzeciej Rzeszy*, głównie te elementy doktryny politycznej, które przyczyniły się do powstania i przekształcenia systemu Niemiec hitlerowskich¹⁰.

W ideologii hitlerowskiej dostrzegał współistnienie do 1939 r. dwóch doktryn, a właściwie dwóch wątków doktrynalnych o zróżnicowanym stopniu preferencji. Wątek pierwszy, bardziej tradycjonalistyczny, to „racja stanu prowadząca do absolutyzacji celów państwa”, wątek drugi to „swoista nowość”, wyrażająca się w teorii „wroga obiektywnego”, prowadząca do jego eksterminacji.

W pierwszych czterech latach hitlerowskiego systemu (do 1937) doktryna „uwierzytelnić się miała przez stabilizację i przez sukces, przede wszystkim w zakresie gospodarki”¹¹. Nie dostrzegał on żadnych ważniejszych zmian w strukturze społecznej, chociaż stwierdzał pojawienie się dwóch jej nowych cech. Cecha pierwsza wyrażała się w „silniejszej interwencji państwa w kwestii zatrudnienia, poziomu płac, ilości i gatunku świadczeń zbiorowych na rzecz pracowników” oraz w „zakazie zrzeszania się robotników i w swobodnej artykula-

⁶ *Ibidem*, s. 68.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, s. 114

⁹ *Ibidem*, s. 118.

¹⁰ F. Ryszka, *Tradycja czy nowatorstwo. Tezy do analizy systemu Trzeciej Rzeszy*. [w:] *idem, Historia...*, t. 1, s. 119.

¹¹ *Ibidem*, s. 129.

cji ich interesów”¹². Cecha druga wyrażała się natomiast przez stopniowe wyłączenie właścicieli Żydów z przemysłu, finansów, handlu i wolnych zawodów: do roku 1937 przy zachowaniu pozorów legalności i „stabilizacji”, następnie od 1938 r. w formie tzw. aryzacji. Wtedy wszyscy Żydzi zostali zmuszeni do pozbywania się majątków, część z nich opuściła Rzeszę¹³.

Dostrzegał on także przeobrażenia struktury społecznej, polegające z jednej strony na wzmocnieniu pozycji przede wszystkim wielkiego kapitału, z drugiej zaś na relatywnym osłabieniu pozycji właścicieli przedsiębiorstw średnich i drobnych, spowodowanym głównie mniejszymi przydziałami surowca i brakiem fachowej siły roboczej¹⁴.

Hitlerowską *Machtübernahme* traktował jako zalegalizowanie systemu naczelnych organów władzy opanowanej przez elitę NSDAP; w latach 1933–1937 nastąpiła stabilizacja organów decyzyjnych systemu, natomiast zasadnicze zmiany nastąpiły w składzie elity władzy¹⁵.

Przemiany w systemie politycznym Rzeszy wiązał F. Ryszka ze zjawiskiem poszerzenia zaplecza decyzyjnych elit i ukształtowaniem się nowej elity władzy, którą stanowiło kierownictwo SS i policji¹⁶. Sama SS pełniła specyficzną rolę superelity, tworząc dysfunkcjonalny podsystem władzy.

Rolę specyficznego podsystemu – zdaniem F. Ryszki – spełniała w Rzeszy także administracja NSDAP, działająca poza systemem tradycyjnych norm i instytucji, prowadząc również do dysfunkcjonalności systemu opartego formalnie na zasadzie wodzostwa.

„Gdyby – pisał F. Ryszka – przedstawić model hitlerowski graficznie, nie przypominałby on piramidy (z układem sprzężeń zwrotnych »od góry do dołu«), ale wyrównany, dwuwymiarowy obszar, posegmentowany na wycinki, podlegające kompetencjom administratorów – »pełnomocników« uzależnionych od woli szefa państwa (czyli samego Hitlera) usytuowanego »ponad obszarem«”¹⁷.

Wskazywał również na zjawisko „dekoncentracji służb administracyjnych”, polegającej na braku wyraźnego rozgraniczenia funkcji organów państwowych od organów NSDAP. Konsekwencją tego stanu rzeczy była niewydolność całego systemu¹⁸.

Za element systemowo nowy uznawał proces tzw. ujednolicenia (*Gleichschaltung*) „polegający na podporządkowaniu wspólnym założeniom i wspólnym dyrektywom służb i funkcji publicznych”¹⁹. Także za element nowy systemu

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, s. 130.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, s. 131.

¹⁶ *Ibidem*, s. 132.

¹⁷ *Ibidem*, s. 133.

¹⁸ *Ibidem*, s. 134.

¹⁹ *Ibidem*, s. 135.

uważał on proces instytucjonalizacji tradycyjnie prywatnej sfery życia, polegającej na rasistowskiej ingerencji w życie seksualne i prokreację²⁰.

Interpretacja faszyzmu F. Ryszki była nacechowana sceptycyzmem metodologicznym dotyczącym przede wszystkim celowości i zasadności posługiwania się generalnymi pojęciami, modelami oraz typologią zjawisk. Z tego sceptycyzmu wynikał dystans wobec generalnej koncepcji faszyzmu jako zjawiska jednorodnego typologicznie; historia faszyzmów, a nie faszyzmu – to charakterystyczne motto tej interpretacji.

II. Autorytaryzm a faszyzm

W rozprawie naukowej *Autorytaryzm a faszyzm* F. Ryszka przedstawił oryginalne rozważania modelowe nad tymi niedemokratycznymi systemami władzy²¹.

Model teoretyczny autorytaryzmu weryfikuje się, jego zdaniem, na podstawie doświadczeń historycznych trzech państw o tradycji katolickiej: Hiszpanii (1934–1930), Polski (1930–1939) oraz Austrii (1934–1938). Państwa te cechuje analogiczna struktura władzy, jak również istotne podobieństwa systemów państwowych oraz założeń doktrynalnych, polegających na przekonaniu że: 1) tylko państwo jest w stanie przezwyciężyć anarchię i chaos, identyfikowane z bolszewizmem; 2) reprezentacja parlamentarna, oparta na układzie pluralistycznym (wielopartyjnym), jest czynnikiem antypaństwowym, dlatego ideałem jest zniesienie parlamentu wielopartyjnego i minimalizacja jego funkcji ustawodawczych i kontrolnych wobec rządu; 3) konieczne jest dążenie do jedności polityczno-państwowej wobec tendencji odśrodkowych, których źródłem są odmienności regionalne lub narodowościowe (w Hiszpanii – problem kataloński, baskijski, w Austrii – dezintegracyjna polityka krajów, tendencje federalistyczne w stylu dawnej monarchii oraz aspiracje integracji z Rzeszą Niemiecką, a w Polsce – sprawa mniejszości narodowych i tendencje autonomiczne obszarów południowo-wschodnich); 4) autorytet państwa reguluje interesy wszystkich i dominuje „nad mistyką nacjonalistyczną”, co w konsekwencji prowadzi do nieuchronnych konfliktów władzy autorytarnej z grupami skrajnie nacjonalistycznymi²².

Franciszek Ryszka charakteryzował systemy autorytarne jako funkcjonujące bez sprecyzowanej doktryny oraz bez partyjno-politycznej bazy. Tworzenie ich następuje „później, niejako »od góry«”²³. Wskazuje na różne drogi do władzy faszyzmu i autorytarnej prawicy. Natomiast „osmoza” ich celów i upodobnienie się struktur następuje później. Autorytaryzm dąży do akceptacji społecznej na wzór faszystowski, faszyzm zaś „wchłania struktury autorytarne”²⁴.

²⁰ *Ibidem*, s. 136.

²¹ F. Ryszka, *Autorytaryzm a faszyzm*, [w:] *idem*, *Historia...*, s. 41–66.

²² *Ibidem*, s. 57, 58.

²³ F. Ryszka, *Faszyzm europejski...*, s. 116.

²⁴ *Ibidem*, s. 117.

Przedstawiony syntetycznie model autorytaryzmu według F. Ryszki wymaga metodologicznego komentarza i uściśleń pojęciowych. Pomiędzy autorytaryzmem a pravicowym totalitaryzmem zachodzą pewne analogie. Krytyka instytucji demokratycznych i eksponowanie roli przywódcy, jak również akceptacja własności prywatnej mogą sugerować znaczne podobieństwa. Tym bardziej sugestia ta może być przekonująca, że autorytarna forma władzy w niektórych państwach (Niemcy, Włochy) doprowadziła do totalitaryzmu. Jednak pomiędzy autorytaryzmem a faszyzmem i narodowym socjalizmem zachodzą istotne różnice. Autorytaryzm w przeciwieństwie do totalitaryzmu, nie wprowadza powszechnej instytucjonalizacji życia, nie ustanawia także zinstytucjonalizowanej prawnie hierarchii. Poza zakresem kompetencji państwa pozostaje sfera prawa prywatnego, podczas gdy w państwie totalnym podział na prywatne i publiczne nie istnieje ze względu na zasadę omnipotencji tego państwa. Autorytaryzm korzysta bardziej ze stylu konserwatywnego aniżeli z tradycjonalistycznej ideologii, podczas gdy totalitaryzm opiera swę doktrynalne podstawy na heglizmie i neoheglizmie. Totalitaryzm jest zarówno antyindywidualistyczny, jak i antypersonalistyczny. Natomiast autorytaryzm nie neguje praw człowieka do wolności, ograniczając głównie zakres swobód obywatelskich w sferze publicznoprawnej²⁵. Totalitaryzm jest antyliberalny, antydemokratyczny, autorytaryzm natomiast jest antyparlamentarny; dąży do odbudowy „zmysłu” państwowego. Totalitaryzm konstruuje model „nowego” człowieka w każdym przejawie życia, zarówno rodzinnego, osobistego, zawodowego, politycznego i ekonomicznego, jak i w sporcie, nauce i kulturze²⁶. Totalitaryzm jest antykonserwatywny. Równocześnie dąży on – w swej pravicowej postaci – do budowy społeczeństwa stanowo-zawodowego, jest więc reakcyjny i anachroniczny zarazem. Twórcą systemu jest charyzmatyczny wódz, z założenia nieomylny, teoretycznie nie wiązany ani przez prawo natury, ani przez prawo pozytywne²⁷, w przeciwieństwie do autorytaryzmu, w którym dyktator przestrzega tradycyjnego ładu i porządku, szanując religię i oparte na niej zasady moralne. Totalitaryzm natomiast rewolucjonizuje te zasady i ustanawia nową, polityczną religię²⁸. Autorytaryzm nie jest rasistowski, co najwyżej pojawiają się w nim tendencje nacjonalistyczne. Totalitaryzm natomiast (w szczególności narodowy socjalizm, a po 1938 roku także włoski faszyzm) opiera się na radykalnym nacjonalizmie i rasizmie²⁹.

²⁵ J.M. Majchrowski, „Autorytaryzm” w: *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 1, red. nauk. M. Jaskólski, Warszawa 1997, s. 115.

²⁶ Co wynikało z określonego „światopoglądu”, zob. *Hitler verkündet das totalitäre System (Aus einer Rede vom Sept. 1933)*, [w:] *Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945*, hg., eing. u. dargestellt v. H. Hofer, Frankfurt a.M. 1963, s. 82.

²⁷ K. Grzybowski, *Niemcy. C. Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy*, [w:] *Encyklopedia Nauk Politycznych (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)*, Warszawa 1939, z. 1, s. 65.

²⁸ E. Voegelin, *Die politischen Religionen*, Stockholm 1939, s. 12.

²⁹ Zob. „Manifesto degli »scienziati« razzisti” w: R. de Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo. Prefazione di D. Cantimori*. Terza ed. riv. e amp., Torino 1961 e 1972, s. 541–542, oraz *Provvedimenti per la difesa della razza italiana* R. decreto-legge 17 novembre 1938-XVII, n. 1728 (G.U. n. 264 del 19-11-1938), s. 562–566.

Autorytaryzm w niektórych państwach Europy zahamował dojście do władzy ugrupowań nacjonalistyczno-faszyzujących, będąc niedemokratyczną alternatywą wobec tych ugrupowań. Tak rzecz się miała w Polsce, gdy J. Piłsudski przeprowadził w 1926 roku zamach stanu³⁰.

III. Totalitaryzm a faszyzm

Ryszka deklarował się jako przeciwnik pojęcia totalitaryzmu głównie z przyczyn metodologicznych: „od lat zwalczam – pisał – słowem i piórem pojęcie »totalitaryzmu«, [...] ów nieszczęsny »totalitaryzm«, więcej zamać niż rozjaśnić”³¹. A jednak korzystał on z pojęcia totalitaryzmu. Tak więc podtytuł w jego *Europejskiej wojnie domowej* brzmi: *Dwa totalitaryzmy*. Co więcej, podawał również określenie totalitaryzmu, które warto przytoczyć *in extenso*.

Definicja pierwsza:

*Totalitaryzm polegał w istocie na tym, by wymuszać na człowieku zachowania zgodne z intencją władzy, winny zaś one ogarniać bez reszty osobowość człowieka i nie pozostawiać miejsca na nic, co jest mu własne i drogie*³².

Definicja druga:

„Totalny” znaczy wszak tyle, co „całkowity”, pierwszym zaś kryterium „totalności” („totalizmu”) byłby zasięg władzy skombinowany z jego zakresem, to zarazem wyznacza obszar przestrzeni społecznej podległy decyzjom i kontroli władzy oraz wynikające stąd ograniczenia prywatnych a spontanicznych aktywności ludzkich³³.

Definicja trzecia:

*Państwo, które miało zwać się totalitarnym, orzekło pozytywnie o życiu ludzkim od kolebki do grobu wedle wartości kreowanych a priori. Ludzie winni zachowywać się tak, a nie inaczej, więcej nawet – powinni być tacy, a nie inni*³⁴.

Definicja czwarta:

*Tylko wrogom wydaje się służyć może jako wyznacznik, żeby oddzielić systemy nazwane totalitarnymi od wszystkich innych dyktatur i tyranii – dawniejszych i współczesnych*³⁵.

Niewątpliwie, każda z tych definicji F. Ryszki eksponuje i precyzuje różne aspekty totalitaryzmu. Definicja pierwsza podkreśla antyindywidualizm totalitaryzmu o cechach represyjnego behawioryzmu. Definicja druga natomiast akcentuje zinstytucjonalizowany charakter ingerencji władzy w życie prywatne jedno-

³⁰ K. Grzybowski, *Pięćdziesiąt lat 1918–1968*. Z przedmową K. Opalka, Kraków 1977, s. 113.

³¹ F. Ryszka, *Europejska wojna domowa* (2), [w:] *idem, Historia...*, t. II, s. 60.

³² *Ibidem*, s. 59.

³³ *Ibidem*, s. 60, 61.

³⁴ *Ibidem*, s. 60.

³⁵ *Ibidem*, s. 65.

stki. Definicja trzecia wyraża istotę totalnej aksjologii politycznej związanej z arbitralnym decyzyzmem. Czwarta wreszcie ukazuje specyficzny typ totalnej wrogości zasadniczo odmiennej od nietotalitarnej, tradycyjnej jego postaci.

Zarzut nadmiernej pojemności pojęcia totalitaryzmu i w konsekwencji obejmowanie jego zakresem zarówno faszyzmu, jak i komunizmu nie jest przekonywający.

Typologia zjawisk politycznych służy ich klasyfikowaniu. Nie zaciera zachodzących w ich obrębie różnic, lecz od nich abstrahuje dążąc do syntezy. Ekspozuje wspólność cech charakterystycznych w ramach przyjętej metodologicznej koncepcji uogólnienia. Z tej właśnie perspektywy postrzegana jest istota analizowanych zjawisk, które tworzą typologiczną całość.

Typologia totalitaryzmu służy klasyfikowaniu zjawisk politycznych w oparciu o generalne cechy modelu. Obejmowanie nim zarówno faszyzmu, jak i komunizmu jest konsekwencją przyjętej metodologii analizy zjawisk politycznych z określonej perspektywy badawczej, zakładającej wysoki poziom abstrakcji, uwzględniającej ich podział na systemy: totalitarne, autorytarne i demokratyczne.

Różnice zachodzące pomiędzy faszyzmem a komunizmem są związane z podziałem totalitaryzmu na jego postać prawicową i lewicową. Stosunek do własności prywatnej stanowi niewątpliwie istotne kryterium.

Nie ma w politologii pojęć wystarczająco precyzyjnych, jak również definicji zupełnych. Kwestia ich niedoskonałości znajduje się poza sporem. Lecz korzystanie z pojęć i definicji jest koniecznością metodologiczną, warunkującą sposób komunikacji w nauce w poszukiwaniu genezy zjawisk i wyjaśnianiu ich istoty. Tylko w trakcie naukowej dyskusji może nastąpić weryfikacja metodologicznych koncepcji i jej założeń.

Nie tylko totalitaryzm jako pojęcie naukowe może spotkać zarzut nieostrości i nieprecyzyjności metodologicznej. Analogiczny zarzut da się postawić również takim pojęciom, jak: autorytaryzm, demokracja, konserwatyzm, socjalizm. A przecież bez nich komunikacja i dyskusja naukowa stałyby się niemożliwe.

IV. U źródeł „państwa stanu wyjątkowego”

W roku 1964 ukazała się erudycyjna monografia F. Ryszki *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*. Za główne motto tej monografii posłużył cytat z *Politycznej teologii* Carla Schmitta:

Weil der Ausnahmezustand immer etwas anderes ist als eine Anarchie und ein Chaos besteht im juristischen Sinne immer noch eine Ordnung, wenn auch keine Rechtsordnung. Die Existenz des Staates bewährt hier eine zweifellose Überlegenheit über die Geltung der Rechtsnorm. Die Entscheidung macht sich frei von jeder normativen Gebundenheit und wird im eigentlichen Sinne absolut.

Carl Schmitt, *Politische Theologie*³⁶

³⁶ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

„Franciszek Ryszka nie taił pewnej fascynacji dla Schmitta – pisał o nim K. Jonca. Schmitt będzie obecny – pisał dalej – w *Państwie stanu wyjątkowego*, ale i w jego *Polityce i wojnie* (1975), w jego *Jus publicum Europaeum* (1981) i w wielu innych większych lub mniejszych dziełach aż po 1996 r.”³⁷.

To F. Ryszka zainspirowany definicją suwerenności Carla Schmitta „zastąpił termin »państwa proregatywnego« przyjęty przez Fraenkla, terminem »państwo stanu wyjątkowego«”³⁸. K. Jonca uznawał zasadność użytego przez F. Ryszkę terminu, gdyż „od ustawy marcowej 1933 r. o pełnomocnictwach” w Trzeciej Rzeszy „[...] rządy stanu wyjątkowego stały się zasadą”, natomiast „w miejsce porządku prawnego ustanowiono system określony przez system Carla Schmitta »porządkiem konkretnym«”³⁹.

To właśnie F. Ryszka, podkreślał Karol Jonca, „wbrew opinii tych uczonych, którzy Schmitta znaczyli piętnem faszysty”, zwracał uwagę, że przez prace Schmitta „powstały bądź w latach Republiki Weimarskiej, bądź później już po klęsce wojennej hitlerizmu”⁴⁰.

Barbara Gola zaliczyła Carla Schmitta, obok Maxa Webera i Hansa Kelsena. do grona „znaczących pisarzy”, którzy na F. Ryszkę wywarli wpływ. „Przez niemal 40 lat – pisała ona – rozwijał F. Ryszka nurt badań nad myślą Carla Schmitta, wprowadził go do literatury polskiej, zajmował się jego osobą i dziełem. Napisał kilka książek i kilkadziesiąt artykułów – w tym również niemieckie i angielskie – o »koronnym juryście« czasów Hitlera”⁴¹.

Zdaniem B. Goli, egzystencjalna koncepcja prawa była „najważniejszym dla Ryszki aspektem teorii Carla Schmitta”⁴². Dla Ryszki bowiem decyzyzizm Schmitta wyraża się w „prymacie polityki nad prawem”, gdyż „decyzja dyktatora musi stać wyżej niż norma prawna”⁴³.

Ryszka podkreślał, że to Konstanty Grzybowski zwrócił jego uwagę na twórczość C. Schmitta⁴⁴, który przeszedł znamiennej ewolucję od rewolucyjnego konserwatyzmu do narodowego socjalizmu. Nowym suwerenem stał się wódz, którego rolę C. Schmitt określił jednoznacznie: *Der Führer schützt das Recht...*⁴⁵.

Dualistyczny charakter twórczości C. Schmitta ideologa i konstytucjonalisty jest chyba poza sporem. Socjologiczny aspekt suwerenności, związany z konstytucjonalizmem Carla Schmitta, jest instruktywny dla wyjaśnienia istoty niedemokratycznych systemów władzy.

³⁷ *Od redaktorów*, [w] *idem, Historia* , t 1, s 11

³⁸ *Ibidem*, s 13

³⁹ *Ibidem*

⁴⁰ *Ibidem*, s 17.

⁴¹ *Od redaktorów*, [w.] *idem, Historia* , t 1, s 26

⁴² *Ibidem*, s 28

⁴³ *Ibidem*

⁴⁴ W trakcie wystąpienia na konferencji katedr historyczno-prawnych w Zajęczkowie k Poznania, 15 IX 1995 r

⁴⁵ C Schmitt, *Der Fuhrer schutzt das Recht (Zum 30 Juni 1934)*, [w] *Der Nationalsozialismus Dokumente* , s 105 i n

V. Stan wojenny jako stan „wyjątkowy”

Franciszek Ryszka rozprawę *Stan wojenny. Parę założeń teoretycznych* opatrzył znamienym mottem, pochodzącym z prac C. Schmitta:

Suwerenem jest ten, kto rozstrzyga o stanie wyjątkowym [] Ponieważ stan wyjątkowy pozostaje jeszcze czymś innym niż anarchia i chaos, istnieje nadal porządek w znaczeniu prawnym, choć nie jest to porządek prawny. Egzystencja państwa posiada niewątpliwą przewagę nad obowiązaniem normy prawnej. Decyzja uwalnia się od wszelkiej zależności normatywnej i staje się we właściwym znaczeniu absolutną

Carl Schmitt, *Politishe Theologie*, 1922

Sama decyzja dowodzi przewagi czynnika egzystencjalnego nad normatywnym. Kto jest do tego powołany [tzn. do wydawania decyzji], ten działa suwerennie

Idem, *Verfassungslehre*, 1928⁴⁶

Dla F. Ryszki źródłem stanu wyjątkowego jest *necessitas publica*. Zasadnicza kwestia natomiast zawiera się w pytaniu: *Quis judicabit?* A więc „kto ma mocen jest wydawać decyzje i kto będzie w stanie orzec, czy rzeczywiście istnieje *necessitas publica?*”⁴⁷

Najważniejsza – z punktu widzenia rozwiązań teoretycznych – jest następująca konkluzja:

„Normy prawa mogą odpowiadać na pytanie *quis judicabit?*, ale nie mogą zdefiniować sytuacji ani odpowiedzieć suwerenowi, dlaczego podejmuje decyzje. Suweren działa sam, skoro jest suwerenem, i sam ponosi odpowiedzialność. Jego doradcy, powiedzmy, że są to uczeni juryści, będą się zastanawiać nad racjonalizacją decyzji. Zwykle czynić to będą wtedy, kiedy decyzja zapadła i skutki jej są nieodwracalne”⁴⁸.

To suweren orzeka, że zagrożenie „anarchią i chaosem” uzasadnia wprowadzenie stanu wyjątkowego. Zdaniem F. Ryszki „suweren jest w gorszej sytuacji, gdy zajmuje pozycję suwerena” [...], będąc [...] „usytuowany w porządku prawnym, posiada wyraźnie oznaczone miejsce i wie, jakie są granice działania”. Natomiast nowy suweren, pochodzący „z zewnątrz”, spoza dotychczasowego porządku prawnego, właśnie poprzez „brak legitymacji” – pisze F. Ryszka – „zyskuje przewagę w porównaniu do dotychczasowego suwerena”, natomiast samą „legitymację może zdobyć *ex post*”⁴⁹. Politycznie znaczenie podstawowe ma „podjęcie i zrealizowanie decyzji” przez suwerena. Dla F. Ryszki takim suwerenem był w 1926 J. Piłsudski⁵⁰.

Tak więc, dla Franciszka Ryszki stan wyjątkowy, tak jak i dla Carla Schmitta, należy do sfery faktów dokonanych i zrealizowanych.

⁴⁶ F. Ryszka, *Stan wojenny. Parę założeń teoretycznych*, [w] *idem*, *Historia* , s. 261

⁴⁷ *Ibidem*, s. 273

⁴⁸ *Ibidem*

⁴⁹ *Ibidem*, s. 274

⁵⁰ *Ibidem*

Niewątpliwie sama decyzja o wprowadzeniu stanu wyjątkowego jest wyrazem aktu woli suwerena, ma więc charakter psychologiczny, natomiast przeprowadzenie stanu wyjątkowego ma charakter socjologiczny. Istota stanu wyjątkowego jest usytuowana na styku polityki prawa, psychologii i socjologii władzy.

Ryszka sytuację władzy w Polsce w grudniu 1981 roku uważał „za wyjątkowo niekorzystną”⁵¹. Decyzja o wprowadzeniu stanu wojennego – podkreślał – „pociągnęła za sobą – mimo groźnej nazwy – zdumiewająco niewiele ofiar”⁵².

Wprawdzie F. Ryszka uważał, że „jesienią 1981 nie groziła natychmiastowa inwazja”⁵³, to jednak przewidywał on inny, równie dramatyczny przebieg wydarzeń politycznych:

„Kiedy sytuacja w Polsce osiągnęłaby stan krytyczny, np. po paru tygodniach czy miesiącach uciążliwej zimy – wówczas armia radziecka wkroczyłaby jako gwarant ładu i spokoju (i pod tym hasłem byłaby postrzegana jako alternatywa rządów partyjnego „betonu”, które bez wątplenia nastąpiłyby). Reformatorów za kraty lub pod ścianę, kadry »Solidarności« do łagrów, resztę spacyfikować na model węgierski przy użyciu mniej więcej takich samych sił co w roku 1956”⁵⁴.

Trudno nie zgodzić się z tezą F. Ryszki, że stan wojenny w Polsce z 13 grudnia 1981 roku był nim jedynie z nazwy⁵⁵. W rzeczywistości był to stan wyjątkowy o cechach wojskowego zamachu stanu.

Zastosowanie przez F. Ryszkę schmittowskiego modelu stanu wyjątkowego do wyjaśnienia istoty decyzji o stanie wojennym w Polsce jest w swej istocie trafny, chociaż wymaga szerszego teoretyczno-politycznego komentarza. Wyjaśnienie istoty analizowanych zagadnień prowadzi do uściślenia stosowanych w nim pojęć. Skoro w Polsce został wprowadzony, w rzeczywistości, stan wyjątkowy (a nie wojenny), to rodzi się pytanie, co wtedy w polskim systemie politycznym było rzeczywistością zasadą, a co wyjątkiem w polityczno-ustrojowym sensie. Zastosowanie tradycyjnych polityczno-prawnych pojęć do rzeczywistości politycznej PRL w okresie „posierpniowym”, a więc po podpisaniu porozumień społecznych i ich instytucjonalizacji, nie wyjaśnia w pełni jej istoty. „Porozumienia sierpniowe” modyfikowały istotnie system polityczny PRL; demokratyzacja tego systemu osłabiała zasadniczo lewicowy autorytaryzm, oparty w znaczeniu socjologicznym i prawnym na „przewodniej roli PZPR”⁵⁶. W Polsce „posierpniowej” zakres swobód i wolności obywa-

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, s. 276.

⁵³ *Ibidem*, s. 278.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 279.

⁵⁵ Postracjonalizacja decyzji o wprowadzeniu stanu wojennego wymagała jej uzasadnienia w przepisach konstytucji. W niej znajdowały się przepisy o stanie wojennym, a nie o wyjątkowym; sięgnięto więc po nazwę stanu wojennego, by nadać pozory legalności podjętej decyzji F. Ryszka. *Stan wojenny...*, t. 2, s. 262.

⁵⁶ Według art. 3, pkt 1 Konstytucji PRL „Przewodnią siłą polityczną społeczeństwa w budowie socjalizmu jest Polska Zjednoczona Partia Robotnicza”, Dziennik Ustaw Nr 7, Warszawa, dnia 21 lutego 1976 r., poz. 36. Obwieszczenie Przewodniczącego Rady Państwa z dnia 16 lutego

telskich uległ ewidentnie poszerzeniu kosztem kompetencji autorytarnej władzy. Stan wojenny w Polsce oznaczał nie tylko likwidację uzyskanych po sierpniu 1980 r. swobód i wolności politycznych, lecz także likwidację nie małego (w porównaniu z innymi państwami bloku) zakresu swobód sprzed sierpnia 1980 r.

Stan wojenny rozpoczął przyspieszony proces dezintegracji ideologicznej systemu politycznego w Polsce. Symbolem tej dezintegracji było wprowadzenie nowego swoistego stylu tradycjonalistycznego, antyrewolucyjnego i antypowstaniowego do życia publicznego. Wojskowy mundur miał zastąpić partię, a ideologię – racja stanu i geopolityka. Linię sojuszu politycznego wyznaczać miało hasło: „Kto nie przeciw nam, ten z nami”. Wzorem historycznym byli raczej konserwatyści z programem pracy pozytywnej aniżeli J. Piłsudski z hasłami sanacji i jego politycznie romantyczni legioniści (znamienne „chcieć to móc”).

Suweren w doktrynie C. Schmitta decyduje o stanie wyjątkowym absolutnie i egzystencjalnie. W Polsce decyzja o stanie wojennym (*de facto* wyjątkowym) miała także wymiar geopolityczny, określony jej specyficzną, tzw. „ograniczoną” suwerennością. Ten aspekt stanu wojennego sytuował polskiego suwerena pomiędzy zradykalizowaną „Solidarnością”, reprezentującą wtedy zasadniczo naród, i zdesperowaną Moskwą, dla której polityka „Solidarności” oznaczała destabilizację bloku radzieckiego. I w tym znaczeniu polski suweren bliższy był realitom-konserwatystom aniżeli politycznym romantykom.

* * *

Z Franciszkiem Ryszką związany jest intensywny rozwój badań naukowych nad faszyzmem, a w szczególności nad narodowym socjalizmem. Prowadził te badania już od końca lat pięćdziesiątych⁵⁷. W historii badań nad faszyzmem zajął w niej poczesne miejsce. Imponował nie tylko gruntowną znajomością źródeł, lecz także literatury naukowej przedmiotu.

Studia nad faszyzmem miały w Polsce tradycje sięgające jeszcze okresu międzywojennego. Po roku 1945 ich dalszy rozwój przyniósł nowe metody badawcze i poważne osiągnięcia w zakresie naukowych publikacji. F. Ryszka włączył się do tych badań publikacjami w latach 60.⁵⁸ Preferował metodę historyczno-prawną, poszerzoną o inspiracje metodologiczne pochodzące z socjologii, psychologii i politologii⁵⁹.

1976 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalonej przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r.

⁵⁷ Znaczenie istotne dla studiów nad faszyzmem miał pobyt F. Ryszki w Monachium w Institut für Zeitgeschichte oraz w Hamburgu w Forschungsstelle für die Geschichte des Nationalsozialismus, zob. K. Jonca, *Od redaktorów*, [w:] F. Ryszka, *Historia...*, t. 1, s. 8 i 9.

⁵⁸ W. Kozub-Ciembroniewicz, *Interpretacje faszyzmu w Polsce (1945–1989)*, SnFiZH pod red. K. Joncy, Wrocław 1995, s. 73 i n.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 80, oraz K. Jonca, *Od redaktorów*, [w:] F. Ryszka, *Historia...*, t. 1, s. 17; B. Gola, *Od redaktorów, ibidem*, s. 25.

W Polsce źródłem inspiracji teoretycznych, doktrynalno-konstytucyjnych, dla F. Ryszki, głównie niemcoznawczych, był niewątpliwie K. Grzybowski⁶⁰. Następnie F. Ryszka stał się źródłem naukowych inspiracji dla polskich faszystologów, mistrzem warszawsko-wrocławskiej szkoły. Bez F. Ryszki nie byłby możliwy w Polsce tak intensywny i wielostronny rozwój badań nad faszyzmem i nie-demokratycznymi systemami władzy.

FASCHISMUS UND NICHTDEMOKRATISCHE MACHTSYSTEME
IM WISSENSCHAFTLICHEN SCHAFFEN
VON FRANCISZEK RYSZKA

Zusammenfassung

Franciszek Ryszka (1924–1998), Staats- und politisch-rechtlicher Doktrinenhistoriker, gehörte nicht nur in Polen, aber auch im internationalen Ausmaß, zum Kreis der bedeutendsten Faschismusforscher und Kenner dessen Geschichte. Seine Interpretation des Faschismus war durch methodologischen Szeptizismus gekennzeichnet, der vor allem die Zweckmäßigkeit und Stichhaltigkeit in der Anwendung genereller Begriffe, Modelle und Erscheinungstypologien betraf. Aus diesem Szeptizismus ergab sich die Zurückhaltung gegenüber der generellen Konzeption des Faschismus als typologisch homogene Erscheinung, Geschichte der Faschismen und nicht Geschichte des Faschismus – dies war das Motto seiner Interpretation.

Mit F. Ryszka ist die intensive Entwicklung der wissenschaftlichen Forschung über den Faschismus, insbesondere den Nationalsozialismus, verbunden. Er führte diese bereits seit Ende der 50er Jahre. In der Geschichte der Faschismusforschung nimmt er einen ehrenvollen Platz ein. Er imponierte nicht nur durch gründliche Quellenkenntnisse, aber auch des wissenschaftlichen Schrifttums.

Studien über den Faschismus hatten in Polen eine bis in die Zwischenkriegszeit zurückreichende Tradition. Nach 1945 brachte ihre Weiterentwicklung neue Forschungsmethoden und bedeutende Errungenschaften im Bereich der wissenschaftlichen Veröffentlichungen. Ryszka gliederte sich mit seinen Publikationen in den 60er Jahren in diese Forschungen ein. Er bevorzugte die rechtshistorische Methode mit methodologischen Inspirationen aus der Soziologie, Psychologie und Politologie. Quelle seiner theoretischen und doktrinal-verfassungsmaßigen, hauptsächlich Deutschland betreffenden Inspirationen war in Polen unzweifelhaft Konstanty Grzybowski.

Danach schlug Ryszka die Wurzeln wissenschaftlicher Inspirationen der polnischen Faschismusforschung, wurde Meister der Warschauer und Schlesischer Schule. Ohne ihn wäre derart intensive und vielseitige Entwicklung der Forschungen über Faschismus und nichtdemokratische Machtsysteme unmöglich gewesen.

⁶⁰ K. Jonca, *Od redaktorów*, [w:] F. Ryszka, *Historia*, s. 18, zob. także F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, s. 8.

ALFRED KONIECZNY

Uniwersytet Wrocławski

Uwagi o korespondencji więźniów KL Gross-Rosen

Wobec celowego zniszczenia dokumentacji obozu koncentracyjnego Gross-Rosen, rozpoczętego już w ramach ewakuacji obozu głównego w lutym 1945 r., a sfinalizowanego w przededniu kapitulacji Trzeciej Rzeszy, istnieją poważne trudności w rozpoznaniu charakteru i sieci jego licznych podobozów, w śledzeniu gehenny i losów jego więźniów. Zaistniała sytuacja zmusza badaczy do skrzętnego gromadzenia i wnikliwego analizowania wszelkiego rodzaju strzępów dokumentów obozowych, wśród których ważne miejsce zajmuje korespondencja więźniów, występująca w przypadku KL Gross-Rosen w postaci listów, kartek pocztowych i wielu dodatków precyzujących zasady prowadzenia korespondencji czy przyjmowania przesyłek paczkowych¹.

Więźniowie KL Gross-Rosen, podobnie jak innych obozów koncentracyjnych, mieli prawo prowadzenia korespondencji ze swoimi bliskimi. Wydaje się, że obowiązywały w tym zakresie jednolite zasady określone przez Inspektorat Obozów Koncentracyjnych, a od 1942 r. przez Urząd D (Obozy koncentracyjne) w Głównym Urzędzie Gospodarczo-Administracyjnym SS. Niemniej korespondencja wychodząca z poszczególnych obozów długo nie była ujednolicona; każdy z nich używał własnych formularzy listowych lub kartek pocztowych, które ujednolicono dopiero w 1943 r. Śledzenie tych formularzy pozwala stwierdzić szereg wydarzeń z życia obozowego, zmiany w polityce władz obozowych wobec więźniów, a ustalenie czasu ich używania pozwala na wskazanie egzemplarzy szczególnie cennych dla poznania np. zmian organizacyjnych w obozie.

Korespondencja obozowa więźniów obejmuje przede wszystkim:

a) listy pisane oficjalnie z obozu zarówno na formularzach właściwych dla danego obozu, jak i na formularzach stosowanych w formie ujednoliconej;

¹ Podstawę źródłową opracowania stanowi własna kolekcja korespondencji więźniów KL Gross-Rosen

b) kartki pocztowe pisane na egzemplarzach danego obozu, jak również na kartkach powszechnego użytku;

c) listy i kartki pocztowe ekspediowane nielegalnie z obozu;

d) listy i kartki pocztowe kierowane do więźniów przez bliskich (z powodu zakazu ich przechowywania należą do rzadkości);

e) korespondencja niedoręczona więźniom i zwrócona nadawcy z odpowiednimi adnotacjami poczty obozowej czy cenzury obozowej (np. z powodu zastosowania „Postsperré”, tj. zakazu korespondowania, czy też obowiązującego limitu)

Na uwadze należałoby mieć także pokwitowania nadanych dla więźniów paczek i przekazów pieniężnych, jak również sporadycznie występujące telegramy z obozu (z reguły o śmierci więźnia) i pisemne zawiadomienia-listy komendanta obozu do rodzin zmarłych więźniów, ekspediowane w ramach poczty polowej SS

W każdej z wymienionych grup występować mogą odmiany różniące się kolorem, nadrukiem, rozmiarami, krojem pieczętek cenzury, dodatkowymi tekstami pochodzącymi od cenzury czy poczty obozowej. To one stanowią o stopniu rzadkości, a zatem i wartości – także kolekcjonerskiej – danego eksponatu. Wszak specjalizowane katalogi filatelistyczne wykazują także wycenę korespondencji obozów koncentracyjnych, prezentują ją także katalogi aukcji filatelistycznych.

Szczególne wartości korespondencji więźniów KL Gross-Rosen polega m.in. na tym, że dostarcza danych o numeracji więźniów pomocnych przy odtwarzaniu ich ewidencji oraz chronologii napływających do obozu transportów, zaznaczone na korespondencji numery ewidencyjne w połączeniu z datami umieszczonymi na niej stanowią także pomoc w identyfikowaniu numerów stosowanej w KL Gross-Rosen latem 1944 roku powtórnej serii; pozwala też śledzić rozmieszczenie więźniów w konkretnych blokach rozbudowującego się obozu głównego, wreszcie dokumentować istnienie wielu podobozów, datowanie ich powstania, nie mówiąc już o funkcjonowaniu obozowej poczty.

Rzecz jasna również w KL Gross-Rosen istniały grupy więźniów, które były pozbawione prawa pisania i otrzymywania korespondencji. Należeli do nich więźniowie, wobec których toczyło się nadal policyjne śledztwo, czy też ukarani dyscyplinarnie przez władze obozowe. Ich akta personalne i kartoteki były opatrzone stemplem „Postsperré”. Inną grupą więźniów bez prawa korespondowania byli więźniowie akcji „Noc i mgła” z Francji, Belgii, Holandii i Norwegii, którzy znaleźli się w KL Gross-Rosen jesienią 1944 r. Podobną do nich grupę stanowili więźniowie akcji „Meeresschaum”. Ograniczoną możliwość korespondowania, i to tylko przez kilka miesięcy, mieli więźniowie żydowscy.

Do kategorii korespondencji obozu Gross-Rosen należałoby także zaliczyć listy więźniów wychowawczego obozu pracy wrocławskiego gestapo (Arbeits-erziehungslager Gross-Rosen) przeniesionego w październiku 1943 r. z Ratowic do wydzielonego bloku na terenie KL Gross-Rosen.

* * *

Prowadzenie przez więźniów KL Gross-Rosen korespondencji można podzielić na kilka okresów w zależności od danej fazy organizacyjnej obozu; ich zewnętrznym wyrazem były określone formularze listowe lub kartki pocztowe, miedynokrotnie uzupełniane dodatkowymi informacjami władz obozowych.

Pierwszy okres zamyka się w ramach czasowych istnienia w Rogoźnicy filii obozu koncentracyjnego Sachsenhausen, tj. od sierpnia 1940 do końca kwietnia 1941 r. W okresie tym więźniowie używali do korespondencji formularzy listowych swego obozu macierzystego, zaznaczając jednak swój pobyt w „Arbeitslager Gross-Rosen” przez umieszczenie w miejscu przeznaczonym na oznaczenie bloku symbolu „Gr.R.”, czyli skrótu nazwy obozu w Rogoźnicy. Listy te były przesyłane do Sachsenhausen i tam poddawane cenzurze, a następnie ekspedowane do nadawców. Ocenzurowanie korespondencji zaznaczano na stronie adresowej odciskiem okrągłej pieczętąki z napisem w otoku „Postzensurstelle K.L. Sachsenhausen”, mającej w środku symbol literowy danego cenzora.

Znane z tego okresu dwa rodzaje formularzy korespondencyjnych były jednokartkowe, sporządzone na grubszym kartonikowym papierze; jedna strona była przeznaczona po połowie na adres i dane więźnia (nazwisko i imię, numer obozowy i numer bloku), a druga na tekst, na który przewidziano 16 linijek. Nadruki na formularzach były koloru czerwonego o różnicowanym odcieniu; w górnej części strony przeznaczonej na tekst był wydrukowany fragment regulaminu obozowego, określającego następujące zasady prowadzenia korespondencji:

Każdy więzień może w ciągu miesiąca otrzymać, a także wysłać 2 listy lub 2 kartki pocztowe. List nie może składać się z więcej niż 4 stron po 15 linijek, musi być przejrzysty i dobrze czytelny. Przesyłki pocztowe, które nie odpowiadają tym wymogom, nie zostaną doręczone. Paczek o jakiegokolwiek zawartości nie wolno otrzymywać. Przesyłki pieniężne są dopuszczalne, muszą jednak zostać nadane przekazem pocztowym, przesyłanie pieniędzy w listach jest zabronione. Umieszczanie informacji na odcinkach przekazów pocztowych jest zabronione, ich przyjmowanie będzie odmowne. W obozie można wszystko kupić. Narodowosocjalistyczne gazety są dopuszczone, muszą jednak zostać zamówione przez więźnia w obozie więźniarskim. Nieprzejrzyste i źle czytelne listy nie mogą być ocenzurowane i zostaną zniszczone. Przesyłanie obrazków i fotografii jest zabronione.

Komendant obozu

Powyżej tego tekstu pod miejscem przeznaczonym na datowanie umieszczono dodatkową informację: „Dzień zwolnienia nie może być obecnie jeszcze podany. Odwiedziny w obozie są zabronione. Zapytania są bezcelowe”.

Te same zasady spotykamy również na formularzach listów i kartek pocztowych obozów koncentracyjnych Buchenwald i Neuengamme (inną stylizację mają formularze i koperty w KL Dachau, Auschwitz i Mauthausen), także one powołują się na regulamin obozowy, który jednak nie był więźniom znany. Dziwi też sformułowanie o 4-stronicowym formularzu listowym, dotąd niespotykanym wśród znanych listów z Rogoźnicy.

Procedura kierowania korespondencji do ocenzurowania w obozie macierzystym powodowała znaczne opóźnienie w jej doręczaniu. Przykładowo list Józego

fa Szyjkowskiego napisany 27 kwietnia 1941 r. został wyekspediowany z Sachsenhausen dopiero 17 maja, czyli po trzech tygodniach.

Drugi okres więźniarskiej korespondencji przypada na tygodnie bezpośrednio po przekształceniu „Arbeitslager Gross-Rosen” w samodzielny obóz koncentracyjny, tj. po 1 maja 1941 r. W pierwszych dniach do korespondencji wykorzystywano nadal formularze KL Sachsenhausen, na których na stronie tekstowej widnieje jednak odcisk okrągłej pieczętki z napisem w otoku „Postzensurstelle K.L. Gross-Rosen” i swastyką pośrodku. Na stronie adresowej przekreślono oczywiście zwrot „Oranienburg/obóz koncentracyjny koło Berlina”, nad którym odręcznie napisano „Gr. Rosen i/Schl.”. Tego rodzaju listy napisano bodaj po raz ostatni w sobotę 17 maja 1941 r., i co charakterystyczne, wciąż jeszcze z podaniem numerów obozowych z ewidencji KL Sachsenhausen.

Na formularzu z Sachsenhausen wysłane zostały w maju 1941 r. – bez daty dziennej, także jeszcze z numerami ewidencyjnymi tego obozu – listy z okrągłą pieczęcią na stronie adresowej „Kommandantur K.L. Gross-Rosen” i orłem hitlerowskim w środku o treści:

Informuję Was, że znajduję się obecnie w obozie konc. Gross-Rosen na Śląsku. Proszę Was w przyszłej korespondencji pocztowej użyć poniższego dokładnego adresu [...]

Obóz konc.
Gross-Rosen
Śląsk.

W czerwcu 1941 r. pojawiły się formularze listowe z zaskakującym nagłówkiem na stronie tekstowej – zamiast „Konzentrationslager” jakby mniej znaczącym „Schutzhaftlager Gross-Rosen”. Wyjaśnienie tej zmiany leży być może w przyjętym założeniu, że obóz Gross-Rosen nie będzie początkowo przyjmował bezpośrednich transportów kierowanych doń przez placówki policji bezpieczeństwa, lecz będzie zapełniany więźniami przerzuconymi z innych obozów koncentracyjnych. Formularze te powtarzają dosłownie zasady prowadzenia korespondencji wedle fragmentu regulaminu obozowego figurującego na formularzach z Sachsenhausen, a opatrzone są pieczętkami: okrągłą z napisem „Postzensurstelle Gross-Rosen” na stronie adresowej i prostokątną z identycznym napisem i dodatkowym miejscem na podpis czy parafę cenzora na stronie tekstowej. Jak się potem okazało, wzory tych pieczętek pozostały w użyciu do końca istnienia obozu.

Listy drugiego okresu ze względu na bardzo krótki czas wykorzystywania wymienionych formularzy, a także stosunkowo niewielką liczbę polskich więźniów politycznych w obozie (w momencie usamodzielnienia się obozu koncentracyjnego Gross-Rosen było ich zaledwie 255), należą dziś do wielkiej rzadkości.

Kolejny okres korespondencji więźniów charakteryzuje się stosowaniem nowego, także kartonowego jak w poprzednich okresach, formularza listowego, używanego w nagłówku strony tekstowej utrwalonej już nazwy „Konzentrationslager/Gross-Rosen/Schlesien”. Znane są dwie odmiany tego formularza, różniące się treścią wyciągu z rzekomego regulaminu obozowego. Pierwsza z nich,

będąca w obiegu mniej więcej do połowy 1943 r., sygnowana symbolem B-0496, powtarzała nadal tekst z okresu sachsenhausenowskiego. Druga była używana do przełomu lat 1943 i 1944, nosiła nieco zmodyfikowany symbol B/0496 i różniła się odmiennym tekstem wyciągu z regulaminu korespondencyjnego. W miejsce dotychczasowego sformułowania o zakazie otrzymywania paczek wprowadzono zdanie: „Paczki wolno otrzymywać (wkładanie listów i pieniędzy oraz napojów alkoholowych jest zabronione)”. Usunięto ponadto zdanie: „Umieszczanie informacji na odcinkach przekazów pocztowych jest zabronione”, a przed dotychczasowym ostatnim zdaniem dodano nowe zdanie: „Wolno pisać tylko w języku niemieckim”. Warto zwrócić uwagę, że wspomniane zmiany w regulaminie były już wcześniej, mniej więcej od początku 1943 r., zaznaczone na formularzach korespondencyjnych za pomocą specjalnych stempli lub powielanych nalepek. Na przykład pieczętka uzupełniająca tekst regulaminu głosiła: „Listy wolno pisać tylko w języku niemieckim, gdyż w przeciwnym razie zostaną zwrócone nadawcy”. Na doczepionej do formularza kartce umieszczono natomiast odbity na powielaczu tekst: „Więzień może w określonych odstępach czasu otrzymywać paczki o maksymalnej wadze 5 kg”.

Z tego okresu pochodzi bardziej rozbudowany regulamin obozowy KL Gross-Rosen z 12 grudnia 1942 r., zawierający także postanowienia dotyczące korespondencji więźniów. Oto odnośny fragment regulaminu:

P o c z t a. Każdy więzień jest uprawniony do napisania i otrzymania w ciągu miesiąca dwóch kart lub listów na przeznaczonych do tego blankietach. Pismo powinno być łatwo czytelne i przejrzyste. W treści listu wolno zamieszczać tylko wiadomości osobiste. Listy należy przedstawiać do cenzury nie zamknięte. Znaczkę nie naklejone należy dołączyć do listu. Wysyłanie paczek jest zabronione.

Więźniowie mogą otrzymywać produkty żywnościowe. Paczka powinna zawierać taką ilość pożywienia, jaką więzień jest w stanie skosztować w ciągu jednego dnia, to znaczy, że żywność powinna być zjedzona w dniu nadejścia paczki i w następnym dniu. Gdyby się to okazało niemożliwe, reszta paczki zostanie podzielona między innych więźniów.

Nowo przybyli do obozu więźniowie powinni w pierwszym liście do rodziny podać do wiadomości opisane wyżej warunki. Surowo zabrania się pisania listów zawierających prośbę o pomoc (Bettelbriefe). Wszelkie machinacje dokonywane z żywnością będą bezwzględnie karane 25 kijami. W wypadkach nadużyć, polegających na wykorzystywaniu zawartości przesyłki do uzyskania narzędzi lub innych niedozwolonych przedmiotów, winny ponieść śmierć. Blok, w którym znajdzie się taki więzień, zostanie pozbawiony paczek na okres trzech miesięcy².

Czwarty okres przyniósł ujednoclenie formularza listowego dla wszystkich obozów koncentracyjnych. Formularze te, już bez nadruku nazwy danego obozu, wydrukowano w kwietniu 1943 r. w nakładzie 5 milionów egzemplarzy. W KL Gross-Rosen pojawiły się bodaj w listopadzie 1943 r., ale na szerszą skalę weszły do obiegu w roku następnym. Wyciąg z regulaminu obozowego został ponownie zmodyfikowany i miał następujące brzmienie:

² Z. Łukaszewicz, *Gross-Rosen*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Polsce, t. VIII, Warszawa 1956, s. 88.

Każdy więzień może w ciągu miesiąca otrzymać i wysłać 2 listy lub kartki pocztowe. Nadchodzące listy nie mogą się składać z więcej aniżeli 4 stron po 15 linijek i muszą być przejrzyste oraz dobrze czytelne. Przesyłki pieniężne są dopuszczalne tylko poprzez przekaz pocztowy, którego odcinek może być zaopatrzony jedynie imieniem, nazwiskiem, datą urodzenia i numerem więźnia, a żadnymi informacjami. Pieniądze, fotografie i wkładki ilustracyjne w listach są zabronione. Przyjęcie przesyłek pocztowych, które nie odpowiadają postawionym wymogom, nie nastąpi. Nieprzejrzyste, źle czytelne listy zostaną zniszczone. W obozie można wszystko kupić. Narodowosocjalistyczne gazety są dopuszczalne, muszą jednak przez samego więźnia zostać zamówione w obozie koncentracyjnym. Paczki z żywnością mogą być przyjmowane w każdym czasie i w każdej ilości.

Nowy formularz oszczędził też od stosowanej dotąd formy kartonowej na rzecz zwykłego papieru. W połowie 1944 r. pojawiły się na nich duże stemple z napisem: „Paczki ekspresowe i listy polecane są zabronione!”.

Jesienią 1944 r. poczta niemiecka wprowadziła na obszarze całej Rzeszy obowiązek zaopatrywania przesyłek (listów i paczek) w kody pocztowe (Postleitzahl), oparte na podziale administracyjnym państwa na prowincje. KL Gross-Rosen leżący na obszarze prowincji dolnośląskiej otrzymał zatem numer 8. System ten objął również korespondencję więźniów obozów koncentracyjnych, a w KL Gross-Rosen został wprowadzony zarządzeniem 1. kierownika obozu więźniarskiego (Schutzhaftlagerführer) Waltera Ernstbergera z 18 października 1944 r.³ Celem zapoznania więźniów z wprowadzonymi oznaczeniami kodowymi wywieszono na terenie obozu w Rogoźnicy i w podobozach odpowiednią mapę, którą należało więźniom dokładnie objaśnić podczas „wieczornych pouczeń”. Listy bez oznaczenia kodowego nie miały być w przyszłości przyjmowane od więźniów, podlegały zwrotowi do nadawcy. Wagę stosowania kodów zaznaczono na formularzach listowych dwoma nowymi stemplami.

* * *

Placówka poczty obozowej (Poststelle) obsługująca korespondencję i inne przesyłki dla więźniów podlegała bezpośrednio komendantowi KL Gross-Rosen. Niezależnie od tego kontrolę nad wychodzącą i nadchodzącą korespondencją sprawował kierownik obozu więźniarskiego (Schutzhaftlagerführer), czyli szef wydziału III komendantury obozowej. Kierownikiem poczty od jesieni 1943 r. do końca był SS-unterscharführer Albert Layer. Działo w niej kilku zmieniających się cenzorów; sądząc po ich parafach, było ich co najmniej 10 (z nazwisk prócz Layera znani są jedynie SS-unterscharführer Göcking i Paul John). Od jesieni 1943 r. zatrudniono w niej także kilku więźniów przy sortowaniu wychodzącej i nadchodzącej poczty oraz jej wydawaniu. Pod nadzorem kapo Fu. wydawano pocztę co drugi dzień lub tylko dwukrotnie w ciągu tygodnia⁴.

³ Bundesarchiv Koblenz, zespół NS 4/vorl. 6, niefol.

⁴ A. Konieczny, *Proces Alberta Layera, kierownika bloku w obozie koncentracyjnym Gross-Rosen*, [w:] *Studia historycznoprawne*, pod red. A. Koniecznego, AUWr No 2294, Prawo CCLXXIII, Wrocław 2001, s. 247.

Według ogólnych zasad organizacyjnych władz obozów koncentracyjnych sformułowanych prawdopodobnie w 1942 r.⁵ przy obsłudze korespondencji obowiązywały następujące zasady: każdy więzień miał prawo do wysyłki i otrzymywania listu co dwa tygodnie; osoby powtórnie osadzone jednak tylko co 3 miesiące. W każdej chwili mogli pisać i otrzymywać listy więźniowie przewidziani do wydalenia z kraju (Ausweisungshäftlinge), ale tylko mające związek z procedurą wydalenia (wyrabianie paszportu itp.); ich listy podlegały jednak kontroli referatu III J Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy. Więźniowie ci nie mogli używać stosowanych w obozie formularzy korespondencyjnych, musieli używać neutralnego papieru i zwykłych kopert, a w adresie nadawcy wolno było jedynie podać miejscowość i formułę „poste restante”. Przy osadzeniu w obozie każdy więzień winien był podać, do kogo będzie kierował swą korespondencją. Za zgodą kierownika obozu więźniarskiego dopuszczalne były też tzw. listy raportowe, gdy zaistniała ważna okoliczność, wymagająca niezwłocznego powiadomienia bliskich oraz gdy więzień zamierzał napisać list do urzędu, placówki partyjnej, pełnomocnika prawnego itp. Po zarejestrowaniu i poddaniu wstępnej cenzurze listy te kierowano od razu do poczty obozowej lub przedkładano komendantowi obozu. Do komendanta trafiały też wszystkie listy osób osadzonych w areszcie obozowym. Wszystkie wysyłane listy były odnotowywane w książce pocztowej prowadzonej przez kierownika bloku. Należy tu dodać, że w KL Gross-Rosen przez cały okres jego istnienia spotyka się na listach ostemplowania cenzury poszczególnych bloków, wykonywanej przez blockführerów w ramach tzw. cenzury wstępnej.

Wszelka korespondencja przeznaczona dla więźniów była przyjmowana przez pocztę obozową, gdzie ją rejestrowano w kartotece i cenzurowano. Następnie listy niebudzące zastrzeżeń – wyjąwszy listy zastrzeżone dla cenzury ze strony placówki policyjnej kierującej do obozu lub centrali obozów koncentracyjnych – były przekazywane kierownikowi obozu więźniarskiego, skąd dostarczano je kierownikom bloków celem doręczenia więźniom. Korespondencja i paczki nieodpowiadające regulaminowi obozowemu były odsyłane do nadawcy. Wątpliwości w tym zakresie kierownik poczty przedkładał komendantowi do rozstrzygnięcia. Do przekazywania korespondencji właściwemu urzędowi pocztowemu, w przypadku KL Gross-Rosen mieszczącemu się w pobliskiej miejscowości Rogoźnica, a także jej odbioru, kierownik poczty obozowej wyznaczał odpowiednie osoby, którym też przydzielał zakres działań.

Zasady obsługi korespondencji więźniów przez komendaturę KL Gross-Rosen zostały ujęte w tajnej instrukcji służbowej z 27 maja 1944 r. opatrzonej podpisem komendanta obozu, SS-sturmabführera Johannesesa Hassebroeka, choć faktycznie przygotowanej przez wydział III komendatury⁶. Wedle instrukcji wszelka korespondencja więźniów, zarówno z obozu głównego jak i jego podobozów, była kie-

⁵ Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku. Instrukcja pt. Aufgabengebiete in einem Konzentrationslager.

⁶ Jak przypis 3.

rowana do komendantury obozu głównego celem ocenzurowania. Korespondencja ta musiała zostać już uprzednio wstępnie ocenzurowana (przez kierowników bloków, a w podobozach zapewne przez ich kierowników lub komendantów), opatrzona znacznikiem pocztowym wartości 12 fenigów (do Francji 25 fenigów) i ułożona według wzrastających numerów obozowych. Należało ściśle przestrzegać, aby na stronie adresowej jako miejsce nadania podawano KL Gross-Rosen, a nie miejsce obozu pracy. Pobyt w podobozie (w KL Gross-Rosen używano dla nich terminologii „obóz pracy” lub „zewnętrzne komando pracy” – „Arbeitslager”, „Aussenarbeitskommando”) poza Rogoźnicą zaznaczano na stronie tekstowej przed miejscem przewidzianym na datę, aby można było odesłać list w razie stwierdzenia w nim mankamentów. Instrukcja dopuszczała, aby co pewien czas pouczano więźniów, by ci informowali swoich bliskich, iż do podobozów wolno jedynie przesyłać paczki. Listy i przekazy pieniężne powinny być kierowane do obozu głównego; w przypadku kierowania ich do podobozu podlegały zwrotowi do nadawcy ze stosowną uwagą. Przypomniano też wymóg pisania listów „czysto i czytelnie”.

Przy okazji komendant KL Gross-Rosen raz jeszcze zwrócił uwagę, iż więźniowie w zwykłej korespondencji nie mogą zwracać się do bliskich o przysłanie im przedmiotów typu maszyna do pisania, maszynka do strzyżenia włosów itd., gdyż taki wypadek miał miejsce. Do otrzymania takiego przedmiotu wymagane było zezwolenie, które można było uzyskać na wniosek przedłożony w trybie raportu. Celem uniknięcia zbędnych zapytań ze strony rodzin więźniów komendanci podobozów winni byli zadbać, aby więźniowie dwa razy w miesiącu pisali listy do nich. W korespondencji nakazanej przez komendanta obozu pierwsze zdanie powinno brzmieć: „Na polecenie komendanta obozu piszę do Ciebie niniejszy list”.

W podobozach należało założyć książkę pocztową (Postbuch) do rejestrowania nadchodzących paczek i kwitowania ich odbioru przez więźniów. Otrzymanie paczki więźniowie mieli także potwierdzić w normalnym liście. Przed wydaniem paczki więźniowi powinna ona zostać otwarta przez kierownika bloku i dokładnie skontrolowana pod kątem obecności w niej grypsów, listów, narzędzi itd. Chleb, kiełbasę, ciasto itp. należało w tym celu kilkakrotnie przekroić; otworzyć należało również zamknięte puszki. Włożony przez bliskich, a zwłaszcza przez placówki Czerwonego Krzyża, alkohol podlegał konfiskacie i przekazaniu do obozu głównego do dnia 25 każdego miesiąca; terminu tego należało ściśle przestrzegać z uwagi na wymóg złożenia meldunku do Grupy Urzędów D (obozy koncentracyjne) Głównego Urzędu Gospodarczo-Administracyjnego SS. Kierownicy podobozów byli odpowiedzialni za dokładne prowadzenie książki pocztowej i za doręczanie paczki każdemu więźniowi. Należało wreszcie zadbać, by nowo przybyli do podobozu niezwłocznie napisali wspomniany wyżej list do swych bliskich, a także o to, aby przypominali im od czasu do czasu, że dopuszczalne są tylko zwykłe paczki, a nie paczki poleczone czy ekspresowe.

* * *

W początkowym okresie funkcjonowania KL Gross-Rosen ogólne zasady prowadzenia korespondencji obejmowały prawdopodobnie również więźniów narodowości żydowskiej i obywateli Związku Radzieckiego. Zarządzeniem Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy z 30 marca 1943 r.⁷ wprowadzono jednak istotne ograniczenia w dotychczasowej praktyce. W przyszłości Żydzi i obywatele ZSRR mogli wysyłać korespondencję już tylko raz na dwa miesiące, a także raz na dwa miesiące otrzymać pocztę. Żydzi mogli korzystać przy tym z używanych formularzy listowych, ale wysyłać korespondencję tylko do najbliższej rodziny. W przypadku obywateli ZSRR chciano uniknąć „negatywnych skutków”, jakie z wiadomości o osadzeniu w obozie koncentracyjnym mogłyby się pojawić na obszarach okupowanych, dlatego w korespondencji kierowanej na teren Związku Radzieckiego należało wystrzegać się danych wskazujących na pobyt w takim obozie. Na używanych do korespondencji formularzach, z dołączoną kartką na odpowiedź, wolno było umieścić jedynie nazwisko, imię i datę urodzenia. Numer ewidencyjny więźnia należało zaznaczyć jedynie ołówkiem, który po zarejestrowaniu korespondencji w kartotece pocztowej był wymazywany. Nie wolno było używać określenia „więźniów ochronny” i „obóz koncentracyjny”. W obozie głównym korespondencja była opatrywana pieczęcią i napisem „Lager Gross-Rosen/Schles.”. Formularze kart korespondencyjnych należało zamawiać w placówce pocztowej KL Gross-Rosen.

Nowa regulacja w odniesieniu do więźniów żydowskich długo nie miała praktycznego znaczenia dla KL Gross-Rosen, jako że ostatnich 37 więźniów tej kategorii odtransportowano w październiku 1942 r. do obozu koncentracyjnego Auschwitz. Ponownie więźniowie żydowscy pojawili się w Rogoźnicy dopiero pod koniec 1943 r., a w jeszcze większej liczbie na początku 1944 r. w powstających licznie podobozach m.in. w wyniku przyjmowania obozów pracy przymusowej dla Żydów administrowanych dotąd przez „Organizację Schmelt”. Zważywszy jednak, że w tym czasie program „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” był już w stadium końcowej realizacji, stąd po likwidacji gett w Generalnym Gubernatorstwie i w Zagłębiu Śląsko-Dąbrowskim i odtransportowaniu ich mieszkańców do obozów zagłady Żydzi z KL Gross-Rosen nie mieli praktycznie już do kogo pisać. Prawdopodobnie właśnie z tego powodu komendant KL Gross-Rosen w aneksie do omawianej instrukcji służbowej nr 1/44 z 27 maja 1944 r. wprowadził zakaz prowadzenia wszelkiej korespondencji przez więźniów żydowskich. Wobec szybkich postępów ofensywy Armii Czerwonej na froncie wschodnim w latach 1943–1944 topniały także szanse prowadzenia korespondencji więźniów radzieckich. Fakt ten tłumaczyłby poniekąd sięgnięcie do niewykorzystanych formularzy korespondencyjnych przy reformie ze stycznia 1945 r.

⁷ Zarządzenie cytowane w instrukcji służbowej nr 1/44 KL Gross-Rosen z 27 V 1944 r.

Z problemem korespondencji ściśle się wiąże kwestia przesyłki paczek dla więźniów. Początkowo obowiązywał zakaz ich otrzymywania, podkreślany w wyciągu z regulaminu obozowego. Od zasady tej uczyniono wyjątek z okazji świąt Bożego Narodzenia 1941 r. Z datą 28 listopada tego roku pozwolono więźniom wysłać do bliskich listy z wydrukowanym już następującym tekstem:

Moi Kochani!

Możecie przysłać mi na Boże Narodzenie paczkę o wadze do 3 kg. Zawartość tylko artykuły spożywcze i żywnościowe, z wykluczeniem napojów alkoholowych, pieniędzy i listów.

Załączoną nalepkę musicie przyczepić do paczki obok nalepki adresu. Bez tej nalepki paczka nie zostanie wydana przez kierownictwo obozu i zostanie rozdzielona pomiędzy więźniów bez środków. Paczka musi być nadana przez Was najpóźniej 13 grudnia 1941 r.

Serdeczne pozdrowienia.

Pomimo ujednoliconego tekstu listy opatrzone jeszcze stemplem cenzury.

Przełomowy w ekspedycji paczek był rozkaz reichsführera SS i szefa niemieckiej policji H. Himmlera z 29 października 1942 r.⁸, który mieści się w grupie zarządzeń wprowadzających łagodniejszy reżim w hitlerowskich obozach koncentracyjnych. Rozkaz zezwalał ze skutkiem natychmiastowym na przyjmowanie przez więźniów paczek żywnościowych od swoich bliskich. Liczba paczek, jakie więzień mógł otrzymać, była nieograniczona pod warunkiem wszakże, iż zawartość musiała zostać skonsumowana przez więźnia w dniu otrzymania paczki albo w następnym. Jeśli nie było to możliwe, dzielono ją między innych więźniów. Zezwolenie na paczki obejmowało wszystkich więźniów, którzy mieli możliwość ich otrzymywania. Charakterystyczne jest podkreślenie, iż „każdy członek SS, który targnie się na paczkę żywnościową więźnia, zostanie ukarany karą śmierci”. Praktyki SS-manów, jak wynika z licznych relacji byłych więźniów, nie wskazywały jednak na przejęcie się zbytnio tym zagrożeniem; paczki były często okradane bądź wydawane w stanie niekompletnym. Natychmiastową karę śmierci przewidziano w stosunku do więźniów, którzy wykorzystali przesyłkę do przemycenia grypsów, narzędzi i innych niedozwolonych przedmiotów. Ponadto ich blok był wówczas karany trzymiesięcznym zakazem otrzymywania paczek.

Cytowany rozkaz Himmlera został niebawem uzupełniony zarządzeniem szefa Grupy Urzędów D Głównego Urzędu Gospodarczo-Administracyjnego SS R. Glücksa nakazującym niezwłoczne utworzenie w podobozach placówek cenzury paczek, jeśli na miejscu (lub w pobliżu) zabezpieczona była odprawa celna paczek nadesłanych z zagranicy. Owe placówki cenzury były właściwe tylko do kontroli paczek; wychodzącą i napływającą korespondencję więźniów nadal kierowano do obozu głównego i tam cenzurowano. Do paczek nie wolno było wkła-

⁸ Jak wyżej.

dać informacji pisemnych. Naruszenie tego zakazu powodowało konfiskatę paczki. Więźniom w podobozach należało stworzyć okazję do powiadomienia bliskich – za pośrednictwem specjalnej kartki korespondencyjnej – o obowiązujących zasadach przesyłki paczek. Komendant KL Gross-Rosen rozkazał w tym kontekście, aby każdy więzień – wyłączając jednak Rosjan i Żydów – napisał niezwłocznie do bliskich list następującej treści:

Przebywam obecnie w obozie pracy...

Od zaraz możecie przesyłać mi tutaj paczki żywnościowe, zabronione jest wkładanie pieniędzy i listów oraz napojów alkoholowych. Mój adres dla przesyłek paczkowych brzmi:

Więzień ochronny (imię i nazwisko) nr więźnia

Obóz pracy...

Listy i przesyłki pieniężne wysyłacie jak dotychczas na adres:

Więzień ochronny (imię i nazwisko) nr więźnia

(8) G r o s s-R o s e n/Śląsk

(Podpis).

Niezależnie od tego do formularza listowego dodawano ulotkę z powielonym tekstem:

U w a g a! Łatwo psująca się żywność jak owoce (dojrzałe pomidory, gruszki, śliwki), świeżo upieczony chleb itd. nie mogą już być wysyłane w cieplej porze roku. Soki owocowe i tym podobne płyny w stojach lub butelkach muszą być dobrze zapakowane, gdyż w przeciwnym razie zagrażają zawartości własnej i cudzych paczek. Stosować tylko dobre opakowania!

Należy zaniechać wysyłania listów poleconych i paczek poleconych.

Z 1944 r. znane są jeszcze listy więźniów, które mają także jednolity tekst maszynowy:

Kochana???

Przebywam obecnie w obozie koncentracyjnym Gross-Rosen. Co dotyczy regulaminu obozowego odsyłam do powyższego wyciągu z regulaminu obozowego w sprawie korespondowania i wysyłki paczek dla więźniów. Paczki ekspresowe i wartościowe, jak też przesyłki pieniężne i listowe w paczkach są jak najsurowiej zabronione. Otrzymywać wolno jedynie zwykłe paczki.

Przesyłki pocztowe, które nie odpowiadają tym wymogom, będą zwracane nadawcy.

Jestem zdrow, powodzi mi się dobrze, co też oczekuję od Was.

Wszystkich Was serdecznie pozdrawia

Wasz.

* * *

Interesujące byłoby prześledzenie sprawności urzędu pocztowego KL Gross-Rosen w poszczególnych latach istnienia obozu, choćby na przykładzie szybkości ekspediowania przesyłek; wymagałoby to jednak poddania analizie obszerniejszego zestawu korespondencji. Z konieczności więc tylko zasygnalizowano problem poprzez zestawienie dat napisania listu i jego osteplowania zarówno z bloków obozu głównego, jak i niektórych podobozów.

Blok/podobóz	Data napisania	Data ostemplowania	Różnica dni
11	21.3.1943	26.3.1943	5
Hirschberg	6.5.1943	8.5.1943	2
Hirschberg	27.6.1943	30.6.1943	3
6	28.11.1943	1.12.1943	3
7	13.2.1944	16.2.1944	3
3	7.5.1944	13.5.1944	6
Dyhernfurth II	10.5.1944	20.5.1944	10
3	2.7.1944	6.7.1944	4
Dyh II, Fünfteichen	2.7.1944	11.7.1944	9
3, 7, 13	16.7.1944	21.7.1944	5
Fünfteichen	16.7.1944	25.7.1944	9
18	22.7.1944	3.8.1944	12
Aslau	10.9.1944	19.9.1944	9
Bunzlau II	15.10.1944	23.10.1944	8
Brieg	29.10.1944	7.11.1944	9
7	12.11.1944	16.11.1944	4
Bunzlau II	12.11.1944	1.12.1944	19
7	3.12.1944	8.12.1944	5
Hartmannsdorf	25.12.1944	6.1.1945	12
7	1.1.1945	2.1.1945	1
Bunzlau II	1.1.1945	15.1.1945	14
Brieg	9.1.1945	17.1.1945	8

Zestawienie wykazuje wyraźne przedłużanie się czasu między napisaniem listu a jego ekspedycją/ostemplowaniem. Jeśli do tego jeszcze doliczyć czas na doręczenie przesyłki adresatom i dodatkowy czas na otrzymanie ewentualnej odpowiedzi (zwłaszcza jej doręczenie w podobozie), wówczas jeden obrót pocztowy mógł trwać kilka tygodni, co bynajmniej nie krzepiło samopoczucia więźniów.

W przeważającej części listy były pisane przez więźniów w niedziele. By jednak nie powodować przeciążenia poczty i cenzorów w niektóre niedziele, ustalono odpowiednią rotację między poszczególnymi blokami. Tak więc więźniowie bloku 4 pisali listy w drugą i czwartą niedzielę miesiąca, więźniowie bloku 5 zaś w pierwszą i trzecią niedzielę⁹. Kwestia ta wymagałaby też dokładniejszych badań. Wydaje się, że wydłużający się szczególnie w drugiej połowie 1944 r. okres ekspedycji przesyłek więźniarskich, niezależnie od

⁹ M. Mołdawa, *Gross-Rosen obóz koncentracyjny na Śląsku*, wyd. III, Warszawa 1990, s. 277.

kurczącego się – wskutek zbliżania się frontów wojennych do granic Rzeszy – zasięgu działania niemieckiej poczty, a także znacznego wzrostu liczby więźniów KL Gross-Rosen, stały się przyczyną jeszcze jednej reorganizacji odnośnie do ich korespondencji.

Poczynając od 1 stycznia 1945 r., dokonano podziału więźniów polskich i radzieckich w obozie głównym na 8 grup. Obowiązywać ich miały odpowiednie terminy pisania listów. Otóż w miesiącach nieparzystych – styczeń, marzec, maj itd. – prawo do pisania przysługiwało:

– w pierwszą niedzielę miesiąca więźniom o numerach (serii pierwotnej i powtórzonej) od 1 do 4500;

– w drugą niedzielę miesiąca więźniom o numerach od 4501 do 8300;

– w trzecią niedzielę więźniom o numerach od 8301 do 16 000;

– w czwartą niedzielę więźniom o numerach od 16 001 do 29 000.

W miesiącach parzystych – luty, kwiecień, czerwiec itd. – więźniowie mieli korespondować w następującej kolejności:

– w pierwszą niedzielę z przedziału numerowego 29 001–46 000;

– w drugą niedzielę z numerami od 46 001–75 000;

– w trzecią niedzielę z numerami od 75 001 do 85 300;

– w czwartą niedzielę wreszcie z numerami od 85 301 do 91 100¹⁰.

Przestrzeżenie podanych terminów zostało bezwzględnie nakazane zarządzeniem kierownika urzędu pocztowego KL Gross-Rosen Layera z 1 stycznia 1945 r. skierowanym do wszystkich bloków i rewirów; podobozы prawdopodobnie również zostały objęte nową regulacją.

Wszyscy więźniowie podlegający nowemu regulaminowi pocztowemu zostali zobowiązani do napisania do swoich bliskich kartek pocztowych (ze zwykłego obiegu) o następującej treści:

Powiadamiam Was, że z dniem 1 stycznia 1945 r. wolno mi napisać już tylko jedną kartkę pocztową raz na dwa miesiące i raz na dwa miesiące otrzymać pocztę. Proszę Was o dokładne przestrzeżenie owych nowych postanowień. Paczki nie podlegają temu postanowieniu. Jestem zdrów i prowadzi mi się dobrze.

Do prowadzenia korespondencji Polaków i obywateli ZSRR miały odąd obowiązywać wyłącznie kartki pocztowe dopuszczone wcześniej do korespondencji robotników przymusowych deportowanych z obszarów wschodnich na roboty przymusowe do Rzeszy (Ostarbeiterkarten), zaopatrzone w kartki na odpowiedź. Kartki te miały być wydawane więźniom – stosownie do ustalonego kalendarza – w niedziele po apelu porannym. Chęć napisania kartki więźniowie winni byli zgłosić blokowym najpóźniej wieczorem poprzedzającej soboty. Kartki odbierali blokowi w Poststelle w ilości zgłoszeń od więźniów; blokowi

¹⁰ Materiały przekazane przed laty Klubowi b. Więźniów KL Gross-Rosen przy Zarządzie Wojewódzkim Związku Bojowników o Wolność i Demokrację we Wrocławiu przez Departament Ofiar Wojny i Poszukiwań Belgijskiego Ministerstwa Zdrowia, mikrofilm klatka 001212; obecne miejsce przechowywania jest autorowi nieznane.

zostali też zobowiązani do wręczenia kartek wszystkim, którzy złożyli zamówienie. Na kartkach przewidzianych do powiadomienia bliskich o nowym regulaminie nie wolno było umieszczać żadnego dodatkowego słowa ponad cytowany wyżej tekst. W przypadku stwierdzenia przez blokowego, zobowiązanego do kontroli, uchybienia więzień otrzymał karną pracę, którą zapisywano mu jako list na najbliższe 8 tygodni; taki więzień tracił więc możliwość pisania przez 4 miesiące.

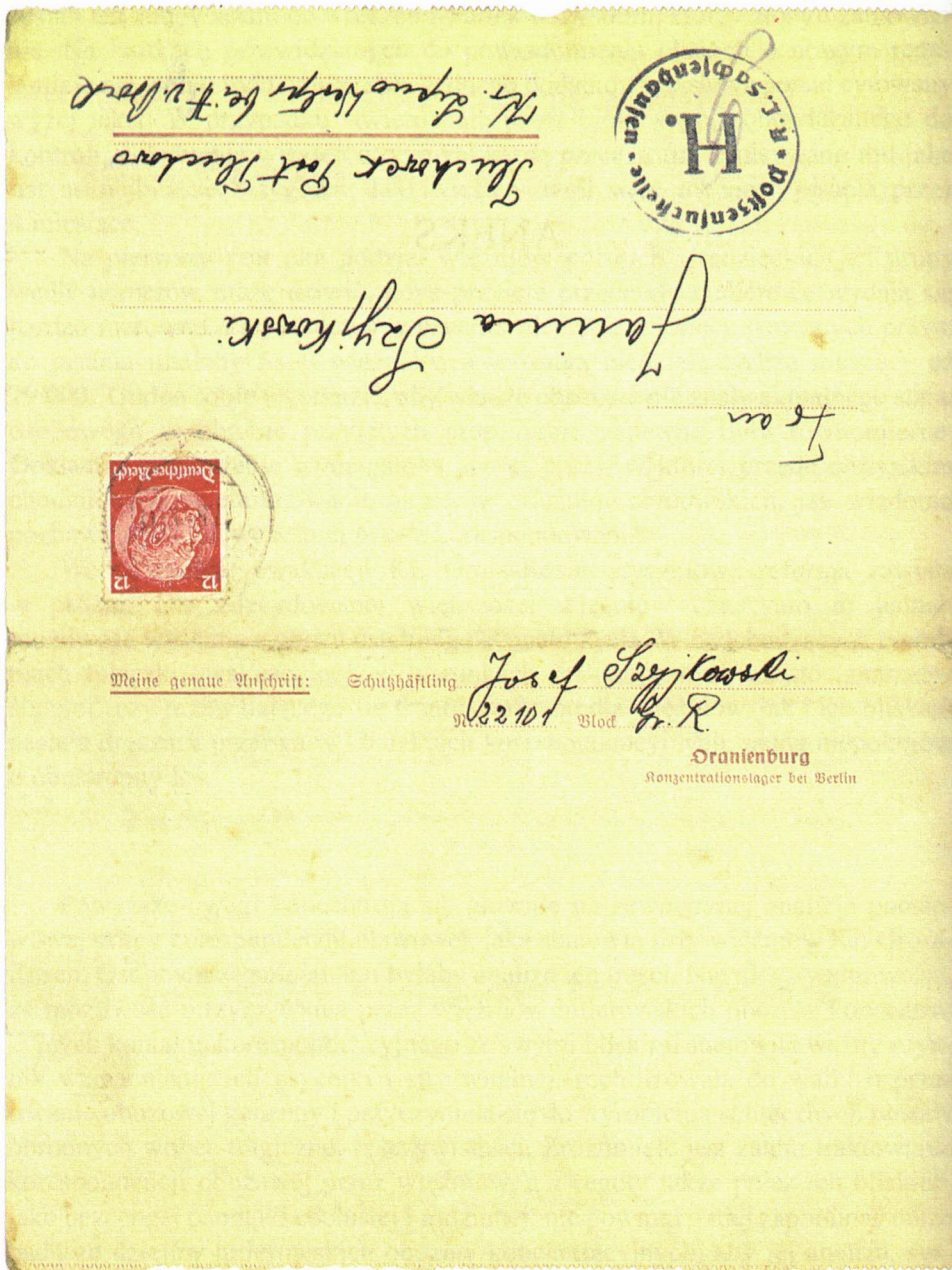
Na pierwszy rzut oka podział więźniów polskich i radzieckich na grupy wedle numerów może dziwić, gdyż przyjęte przedziały numerowe wydają się bardzo nierówne. Przykładowo w czwartą niedzielę miesiący parzystych prawo do pisania miałyby 5800 więźniów, a w drugą niedzielę tychże miesięcy aż 29 000. Trudno sobie wyobrazić, aby władze obozowe nie znały aktualnego stanu osobowego w obrębie przyjętych grup, które zapewne były równomierne. Dokładne sprawdzenie wymagałoby sporej pracy, w której przede wszystkim chodziłoby o wyeliminowanie numerów więźniów żydowskich, jak wiadomo pozbawionych już wcześniej prawa korespondowania.

Wobec rychłej ewakuacji KL Gross-Rosen styczniowa reforma zawisła w próżni. Dla zdecydowanej większości więźniów oznaczało to jednak możliwość wysłania z obozu ostatniego sygnału życia. W nadchodzących tygodniach tułaczki ewakuacyjnej, w warunkach makabrycznych często „marszów śmierci” czy przewalającego się frontu, zarówno dla więźniów, jak i ich bliskich nastąpiła dręcząca przerwa w kontaktach korespondencyjnych, pełna niepokojów o obustronny los.

* * *

Powyższe uwagi koncentrują się głównie na zewnętrznej analizie podstawowej grupy korespondencji obozowej, jaką stanowią listy więźniów KL Gross-Rosen. Osobnym zagadnieniem byłaby analiza ich treści. Nie ulega wątpliwości, że możliwość utrzymywania przez więźniów hitlerowskich obozów koncentracyjnych kontaktu korespondencyjnego ze swymi bliskimi stanowiła ważny czynnik wzmacniania ich psychiki i siły witalnej, mobilizowała do walki o przetrwanie obozowej gehenny i przyczyniała się do wyrobienia skutecznych postaw obronnych wobec tragicznej rzeczywistości. Zrozumiałe jest zatem traktowanie korespondencji obozowej przez więźniów, a z reguły także przez ich bliskich, jako bezcennej pamiątki osobistej i rodzinnej; nie powinni o niej zapominać także badacze dziejów hitlerowskich obozów koncentracyjnych, aby jej analiza, systematyka i dokumentacja nie pozostała tylko w sferze zainteresowań hobbystów.

ANEKS

List więźnia filii KL Sachsenhausen w Gross-Rosen (s. 1)

**Konzentrationslager
Sachsenhausen
Oranienburg bei Berlin**

27 April 41.

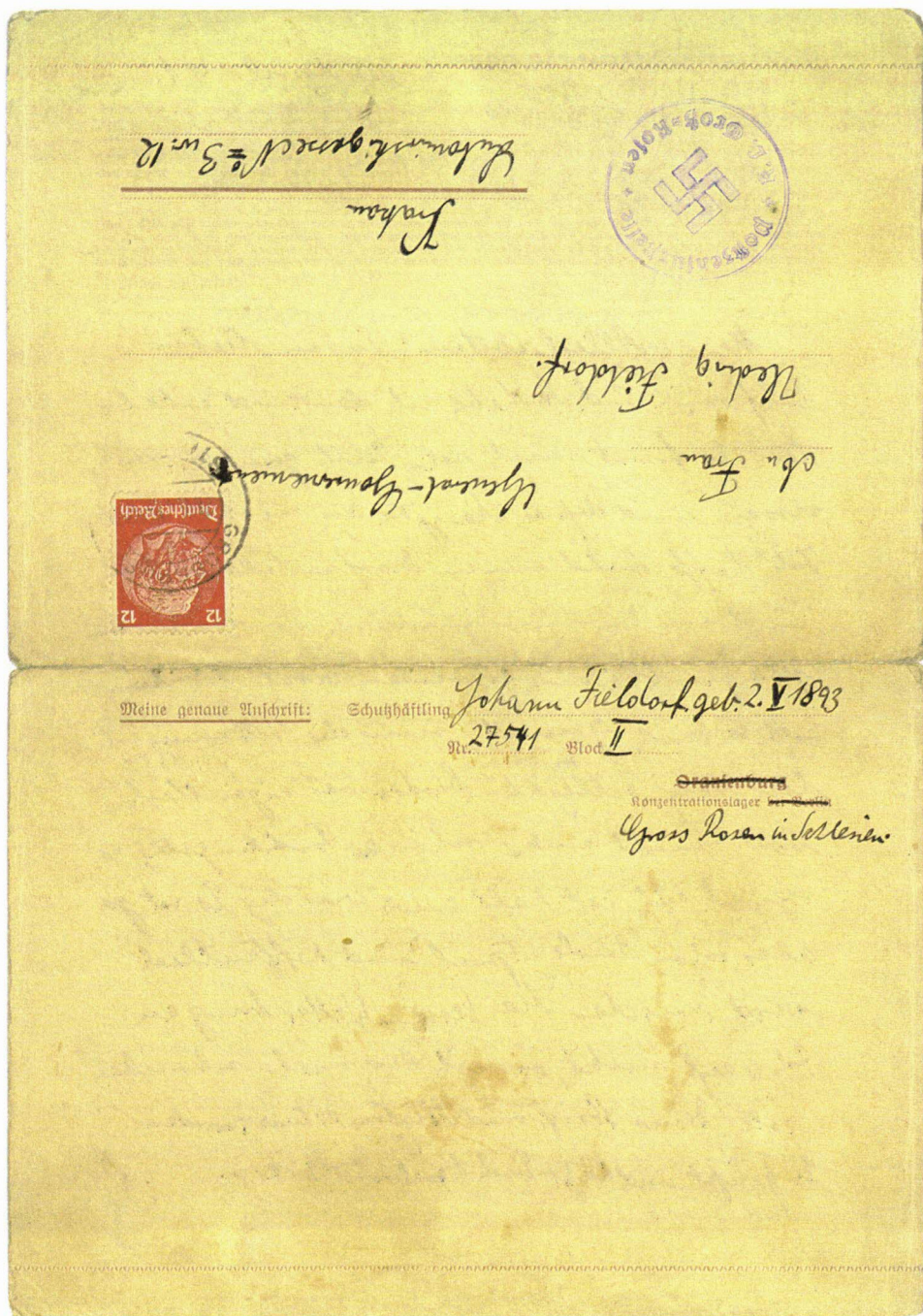
Der Tag der Entlassung kann jetzt noch nicht angegeben werden. Besuche im Lager sind verboten. Anfragen sind zwecklos.

Auszug aus der Lagerordnung:

Jeder Häftling darf im Monat 2 Briefe oder 2 Postkarten empfangen und auch abschicken. Ein Brief darf nicht mehr als 4 Seiten à 15 Zeilen enthalten und muß übersichtlich und gut lesbar sein. Postsendungen, die diesen Anforderungen nicht entsprechen, werden nicht zugestellt. Pakete jeglichen Inhalts dürfen nicht empfangen werden. Geldsendungen sind zulässig, sie müssen aber durch Postanweisung erfolgen; Geldbefragungen im Brief sind verboten. Mitteilungen auf der Postanweisungsschritten sind verboten; Annahme wird sonst verweigert. Es kann im Lager alles gekauft werden. Nationalsozialistische Zeitungen sind zugelassen, müssen aber von dem Häftling selbst über die Poststelle des Schutzhaftlaagers bestellt werden. Unübersichtliche und schlecht lesbare Briefe können nicht zensiert werden und werden vernichtet. Die Zulassung von Bildern und Fotos ist verboten.

Der Lagerkommandant.

Meine Allerliebsten! Euren lieben Brief vom 5. d. M. habe ich dankend erhalten. Es freut mich sehr Euch gesund zu wissen und daß es Langweiligkeit an nichts fehlt. Ich hoffe bald einen Brief von Euch zu bekommen, in dem du mir ausführlicher von Eurer jetzigen Leben schreiben wirst. Ich bin, Gott sei Dank, gesund, nur die Gitternung ist hier sehr schlecht. Bisher war eigentlich noch nicht ein schöner Frühlingsstag, es regnet oft, ist kalt und windig. Es ist ja aber schon Ende April und hoffentlich wird aus der Mai bessere Wetter bringen. Ich weiß nicht, was ich Dir mehr schreiben soll. Deine Briefe sind letztes so kurz geworden. Es grüßt und küßt Euch herzlichst Euer Jura.

List więźnia KL Gross-Rosen napisany po usamodzielnieniu obozu (na blankiecie KL Sachsenhausen, s. 1)

**Konzentrationslager
Sachsenhausen
Oranienburg bei Berlin**

17 V 1941 Gross Rosen.

Der Tag der Entlassung kann jetzt noch nicht angegeben werden. Besuche im Lager sind verboten. Anfragen sind zwecklos.

Auszug aus der Postordnung:

Jeder Häftling darf in einem Briefe oder 2 Postkarten empfangen und auch absenden. Ein Brief darf nicht mehr als 2 Seiten à 10 Zeilen enthalten und muß übersichtlich und gut lesbar sein. Postsendungen, die diesen Anforderungen nicht entsprechen, werden nicht zugestellt. Inhalte jeglichen Inhalts dürfen nicht empfangen werden. Geldsendungen sind zulässig, sie müssen aber durch Postanweisung erfolgen; Geldbeilagen im Brief sind verboten. Anfragen auf den Postanweisungsscheinen sind verboten. Annahme wird sonst verweigert. Es ist das Verschicken von Zeitungen untersagt. Nationalsozialistische Zeitungen sind zugelassen, müssen aber von dem Häftling selbst oder die Poststelle des Schutzlagers bestellt werden. Unübersichtliche und schlecht lesbare Briefe können nicht zensuriert werden und werden vernichtet. Die Zusendung von Bildern und Fotos ist verboten.

Der Lagerkommandant.

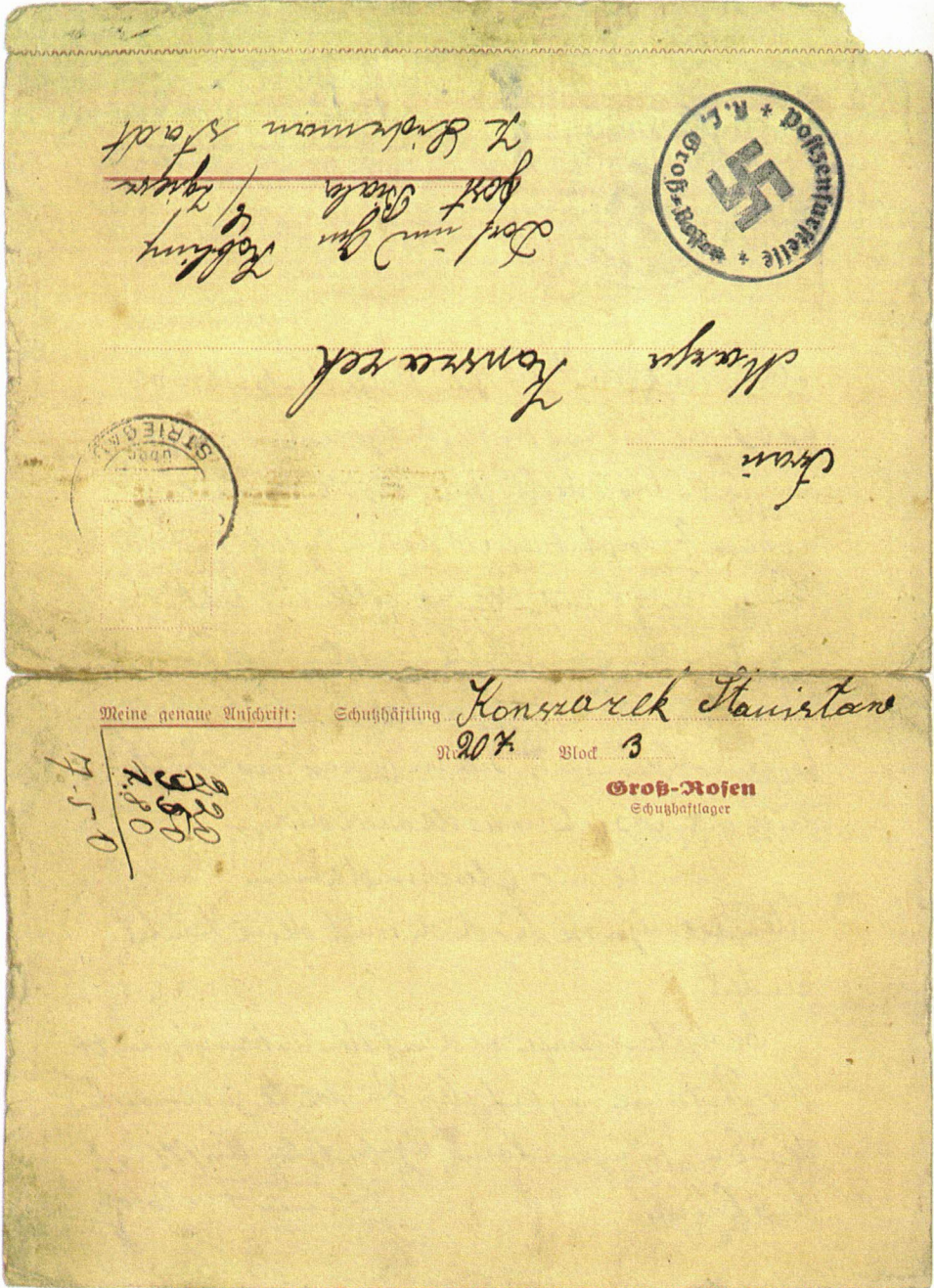
Meine liebste Frau! Für zwei Briefe danke ich dich herzlich und freue mich dass du bist gesund. Du fragst im zweiten Briefe ob den Janis aus Lankenshan wegnehmen? so aber wenn es das möglich, und die Herren besorg und Dringlich so den dir helfen damit im die genaue Hilfe besorgen durch dass Janis wird das fühlen und dass ist sehr wichtig bei seiner Gesundheit. Ich bin gesund und fühle mich gut, was ich mirs die auch dich.

Schreibe mir gleich und genau
Versende Grüße für dich und deine Familie
sendet.

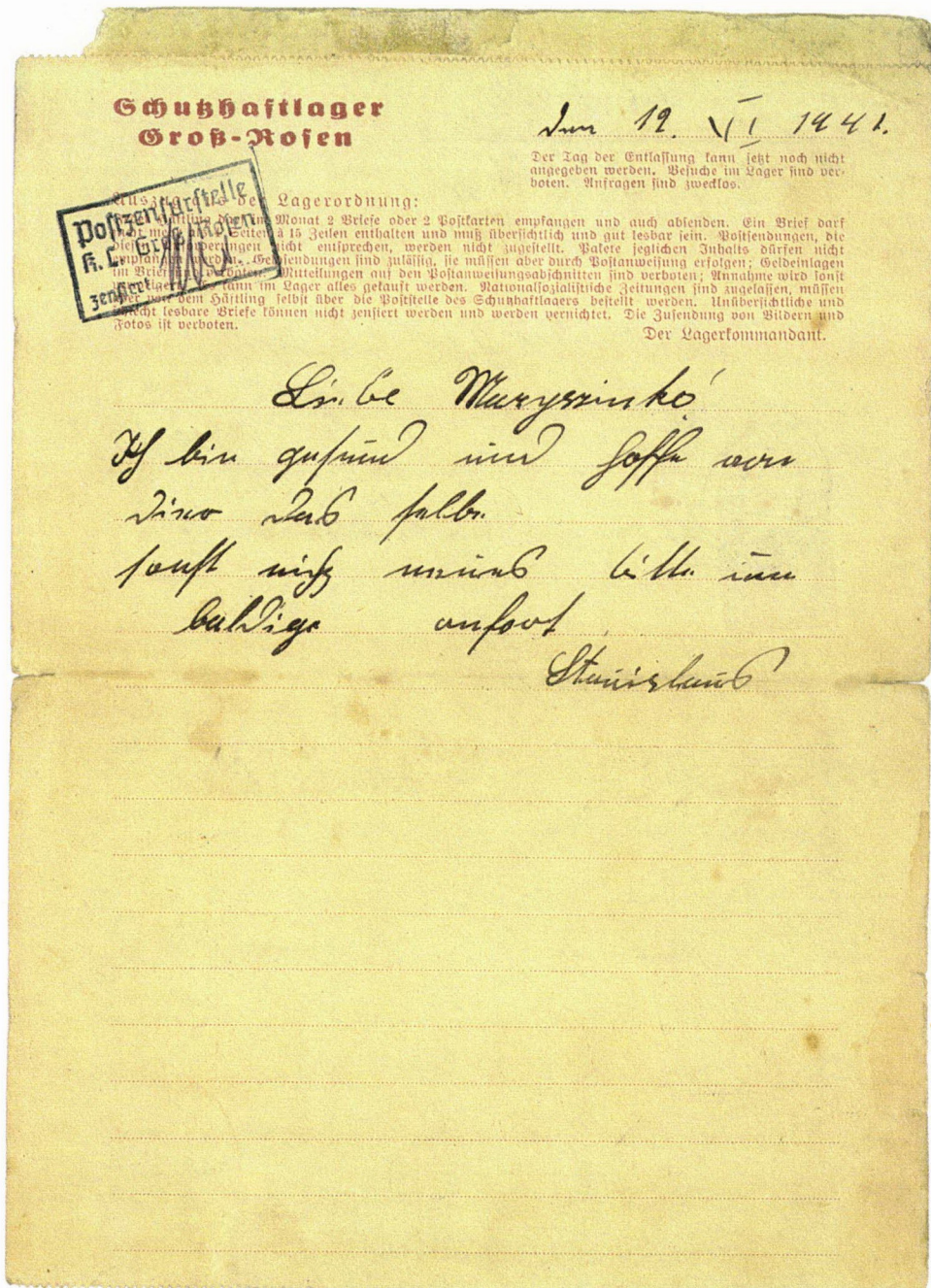
Bei Geldsendungen sind auf dem Lückenschnitt
der Postanweisung auf der Rückseite zu vermerken:
des Empfängername, Geburtsdag, Wirtsh. Nr.
und Block.

Johann Fiedler

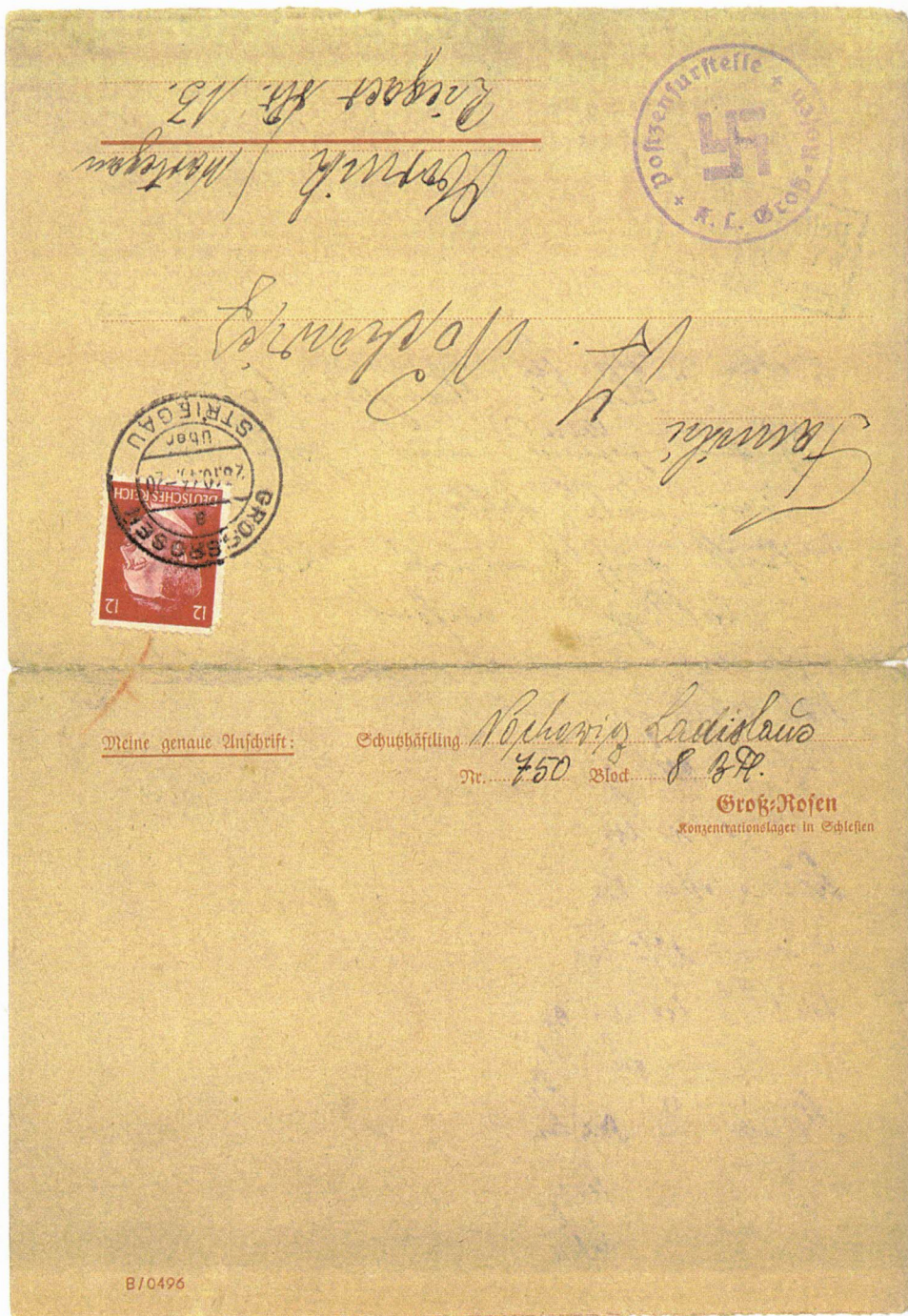
List więźnia KL Gross-Rosen napisany po usamodzielnieniu obozu (na blancecie KL Sachsenhausen, s. 2)

List więźnia KL Gross-Rosen na formularzu Schutzhaftlager Gross-Rosen (s. 1)

List więźnia KL Gross-Rosen na formularzu Schutzhaftlager Gross-Rosen (s. 2)

List więźnia KL Gross-Rosen na formularzu z lat 1941–1943 (s. 1)

**Konzentrationslager
Groß-Rosen
Schlesien**

24. 10. 1943

Der Tag der Entlassung kann jetzt noch nicht angegeben werden. Besuche im Lager sind verboten. Anfragen sind zwecklos.

Auszug aus der Lagerordnung:

Jeder Häftling darf im Monat 2 Briefe oder 2 Postkarten empfangen und auch abfenden. Ein Brief darf nicht mehr als 4 Seiten à 15 Zeilen enthalten und muß übersichtlich und gut lesbar sein. Postsendungen, die diesen Anforderungen nicht entsprechen, werden nicht zugestellt. Pakete dürfen empfangen werden (Brief- und Geldinlagen sowie alkoholische Getränke sind verboten). Geldsendungen sind zulässig, sie müssen aber durch Postanweisung erfolgen; Geldinlagen im Brief sind verboten; Annahme wird sonst verweigert. Es kann im Lager alles gekauft werden. Nationalsozialistische Zeitungen sind zulässig, müssen aber von dem Häftling selbst über die Poststelle des Konz. Lagers, Groß-Rosen, bestellt werden. Unübersichtliche und schlecht lesbare Briefe können nicht zensuriert werden und werden vernichtet. Es darf nur in deutscher Sprache geschrieben werden. Die Zusendung von Bildern und Fotos ist verboten.

Der Lagerkommandant.

Lieben Eltern und Geschwister!

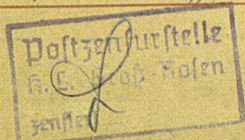
Euer Brief vom 20. 10. habe ich erhalten, es freut mich das ihr doch denkt öfter an mich.

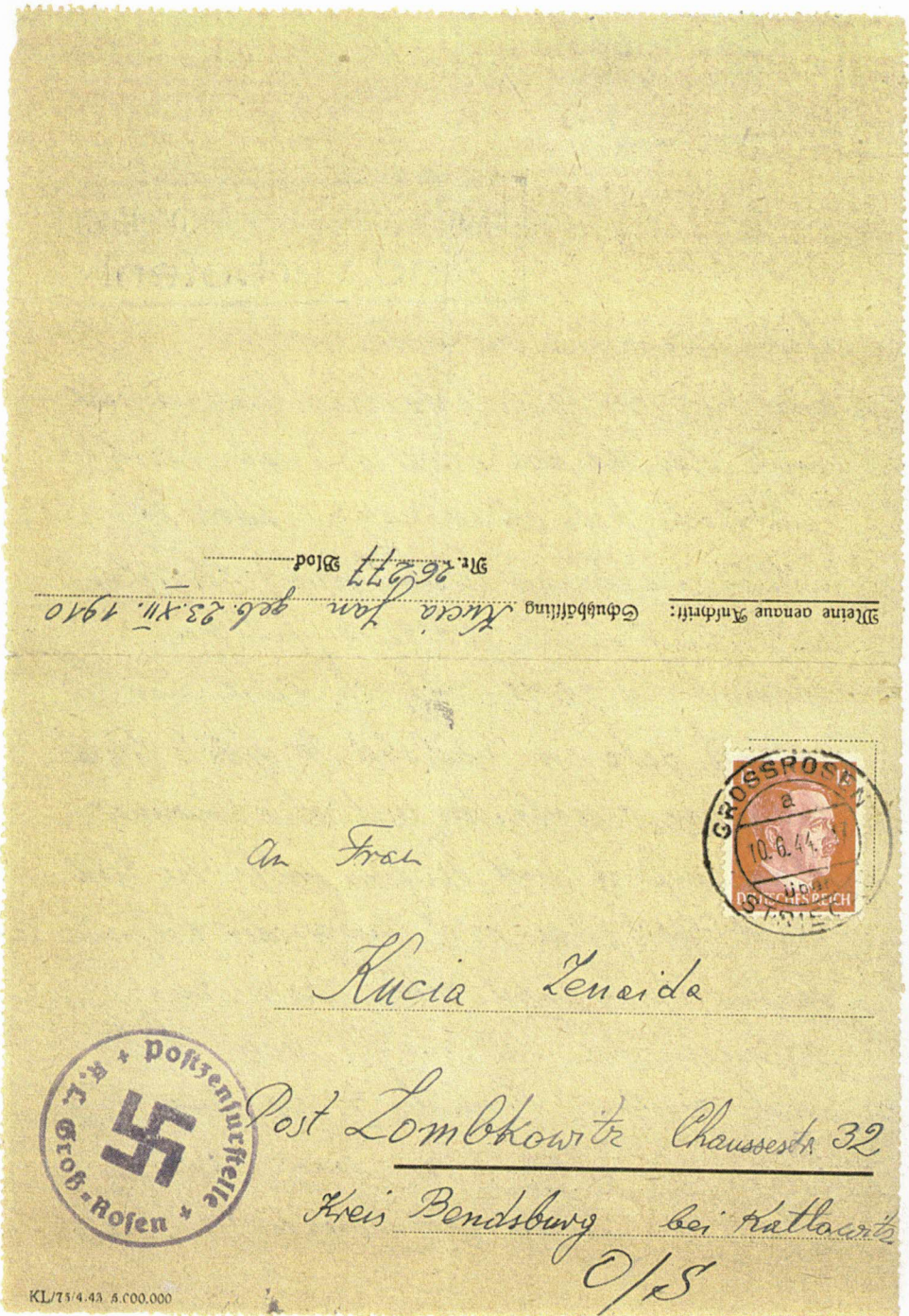
Von Paech habe ich schöne grüße schon erhalten, was ich zum letzten Brief geschrieben habe wird dankte mit Eurer grüße aus

Bohrnik von 21. 10. was ich Euch noch zu bekante gebe im nächsten Briefe. B. Pilsch hat zu mir geschrieben, mit seine künmmer ist erst anfang und bei gute hilfe von Eud

und Paech's kann mit ihm wieder gut sein. Sonst bei mir nichts neues was von Eud wissen möchte. Ich Schreibe und bitte mich vergessen. Herzliche grüße und küße mit Eud Frau. Grech, Pauline.

Sendet Euer Liebender Sohn Paul

List więźnia KL Gross-Rosen na ujednoczonym formularzu z lat 1943–1944 (s. 1)

Postzustelle
A. C. Gross-Rosen
Postamt

4. V. 1944

Der Tag der Entlassung kann jetzt noch nicht angegeben werden. Besuche im Lager sind verboten. Anträge sind zwecklos.

Auszug aus der Lagerordnung:

Jeder Häftling darf im Monat 2 Briefe oder Postkarten empfangen und absenden. Eingehende Briefe dürfen nicht mehr als 4 Seiten & 15 Zeilen enthalten und müssen übersichtlich und gut lesbar sein. Besendungen sind nur mit Postanweisung zulässig, deren Abschnitt nur Vor-, Zuname, Geburtsort, Geburtsdatum, jedoch keinerlei Mitteilungen, Geld, Fotos und Bildereinslagen in Briefen sind verboten. Die Annahme von Postkarten ist im Lager für alle Häftlinge verboten. Unübersichtliche, unübersichtliche, schlecht lesbare Briefe werden nicht bearbeitet. Im Lager kann alles abgehört werden. Unzulässige literarische Zeitschriften sind zugelassen, müssen aber vom Häftling selbst im Konzentrationslager bestellt werden. Lebensmittelpakete dürfen zu jeder Zeit und in jeder Menge empfangen werden.

Postkarten sind verboten!

Liebste Frau Henni! Ich schreibe vierte Brief. Ich befinde mich weiterhin in Arbeitslager Fünfkirchen in Fünfkirchen. Ich danke Dir sehr für dein erste Brief von 2. Mai, welche ich am 9. Mai erhalten habe. Ich danke Dir sehr für 8 Pakete: 7 Pakete von Lomblowitz und 1 Paket von Poraj, welche 2 Feiertagspakete adressierte auf Post Fünfkirchen & durch Breslau (von Post Lomblowitz) erhielt ich heute. Geschmeckt mir sehr: Kuchen, Semmel. Für Weichpulver, Seife, Zahnbürste, Zigaretten, Nadeln, Eisen, Maggissupper danke schön auch. Die Pakete habe ich richtig nach den Verzeichnissen, die sich in Pakete befinden mit Datum und Name Absender. Alle Pakete sind sehr gut und klug zusammengestellt. Ich bitte Dich und ganze Familie weiterhin um dieselben 2 Lebensmittelpakete in der Woche (Montag und Donnerstag). Ich bitte Dir um Antwort auf meine drei letzte Briefe, schreibe mir etwas mehr was gehört bei Euch. Ich denke immer an Euch. Sende für alle grüsse. Grüsse und Küsse herzlichlich. Liebe Henni, Kinder: Jasin und Tereza, und Mame.

Dein Ehemann Janek

List więźnia KL Gross-Rosen na ujednoliconym formularzu z lat 1943–1944 (s. 2)

<p><i>Schutzhaft. N. 1389</i></p> <p>Absender: <i>Blukowski Adam</i></p> <p>Надавець: <i>Adam Blukowski</i></p> <p>Отправитель: <i>Konrad Lager, Gross-Rosen, Kr. Kattowen, Schlesien</i></p> <p>Lagerstempel mit genauer postalischer Angabe 8</p> <p style="text-align: center;"><i>Gross-Rosen</i></p>	<p>Postkarte mit Antwort</p> <p>Назву области, повіту і уряду праці пісаць латынскімі буквамі. Район, область і бюро труда пісаць латынскімі буквамі.</p> <p>An, Кому: <i>Blukowski</i></p> <p>in: <i>Mama</i></p> <p>куди: _____</p> <p>куда: _____</p> <p>Straße: _____</p> <p>Вулиця: _____</p> <p>Улиця: _____</p> <p>Kreis: _____</p> <p>Повіт: _____</p> <p>Район: _____</p> <p>Dienstpostamt oder Gebiet: <i>Lager 0/9.</i></p> <p>Область: _____</p> <p>Arbeitsamt: <i>Kr. Kattowen</i></p> <p>Уряд праці: _____</p> <p>Бюро труда: <i>Waldwegstr. 43</i></p>
<p>Absender: _____</p> <p>Надавець: _____</p> <p>Отправитель: _____</p>	<p>Postkarte (Antwort)</p> <p><i>Відповідь до Німеччини</i></p> <p><i>Antwort in Germanien</i></p> <p>An, Кому: <i>Schutzhäftling N. 1678</i></p> <p><i>Edmund Skowra</i></p> <p>8 <i>H. L.</i></p> <p>Ort: <i>Gross-Rosen</i></p> <p>Lager- oder Firmenstempel: <i>über Striegau</i></p> <p><i>Schlesien</i></p> <p><i>Block 5</i></p>

Kartka korespondencyjna KL Gross-Rosen stosowana od 1 I 1945 r. (s. 1)

Deutlich u. auf der Linie schreiben! Пиши wyraźnie! тільки на лінійках! Пиши ясно и только на линиях!

Sch versünderige euch, dass ich ab 1. Januar 1945
 nur 1 Mal in zwei Monaten eine Postkarte schreiben
 und 1 Mal in zwei Monaten Post empfangen darf.
 Ich bitte diese Bestimmung einzuhalten. Postkarte
 fallen unter diese Bestimmung nicht.
 Ich bin gesümt und es geht mir gut.
 Mit besten Grüßen

K. L. Gross-Rosen
 Bure
 genfiziert: Blockführer

Stiftl. Nr. 1389
 Adam Pukowski

Листівка до
 Німеччини
 Открытка
 в Германию

Deutl. u. auf der Linie schreiben! Пиши wyraźnie! тільки на лінійках! Пиши ясно и только на линиях!

Kartka korespondencyjna KL Gross-Rosen stosowana od 1 I 1945 r. (s. 2)

BEMERKUNGEN UBER DIE HAFTLINGSKORRESPONDENZ
IM KZ GROSS-ROSEN

Zusammenfassung

Wie in anderen Konzentrationslagern des Dritten Reiches war es auch den Häftlingen des KZ Gross-Rosen gestattet, in gewissen Abständen Briefe zu schreiben und zu empfangen, Paketsendungen wurden erst im Herbst 1942 zugelassen. Für die Korrespondenz wurden spezielle Kartenbriefe bzw. Postkarten benutzt, die im Briefkopf die Entwicklungsphase des Lagers in Gross-Rosen widerspiegeln (Arbeitslager des KZ Sachsenhausen, Schutzhaftlager Gross-Rosen und schließlich KZ Gross-Rosen). Erst 1943 wurde in den KZ's ein einheitliches Briefformular eingeführt. Die Korrespondenz wurde durch Bestimmungen der Lagerordnung geregelt, ebenso der Empfang der Lebensmittelpakete. Diese Bestimmungen wurden mehrmals geändert, um die Arbeit der Lagerpoststelle zu erleichtern und auch gewisse Häftlingsgruppen vom Briefverkehr auszuschalten.